

TAJNÝ KNIŽNÝ OBCHOD PO VYPUKNUTÍ VEĽKEJ FRANCÚZSKEJ REVOLÚCIE SYMPTÓMY LATENTNÝCH DEJÍN KOMUNIKÁCIE

IVONA KOLLÁROVÁ

KOLLÁROVÁ, Ivona. The secret book trade after the outbreak of the Great French Revolution. Symptoms of the latent history of communication. *Historický časopis*, 2017, 65, 3, pp. 445-470, Bratislava.

The study analyses the censorship legislation and censorship records from the period of the Great French Revolution with the aim of pointing to the existence of a latent world in the history of communications as a result of the action of disciplinizing pressure. It captures the investigation of the distribution of anonymous political pamphlets and the unsuccessful search of the whole of Hungary for the secret private printing press with the aim of eliminating the problematic anonymous texts that threatened the public peace. Analysis of the innovative censorship legislation and sources on the investigation and testimony of importers enable us to generalize about not only the adaptation of importing practices to the adjusted conditions, but also about the methods of exculpation in the detention of suspected goods. The study shows that the illegal book trade was an important part of the history of communications, which spread and reproduced untolerated ideas in spite of prohibitions.

Key words: Great French Revolution. Publishing of books. Book trade, Censorship. Disciplinization. Latence. 18th century. Kingdom of Hungary.

„Keď chcem napríklad v Bratislave zohnať jednu takúto [zakázanú – I. K.] knihu alebo hneď viaceré, tak napíšem na malý kúsok papiera: Gazette noire prosí Johann Friedel. Tento papierik pošle knihkupec do Viedne, stojí to štyri grajciare. Dostane odpoveď na svoju objednávku a tá opäť stojí štyri grajciare. Musím teda obetovať osem dní a osem grajciarov a kniha mi príde.“¹

Takouto bezproblémovou metódou sa podľa jozefínskeho spisovateľa Johanna Friedela získavali v Bratislave zakázané knihy. Jeho výrok podčiarkuje, že to čo v dejinách typografickej kultúry dnes vieme na základe prameňov skúmať a preukázať, je len špička ľadovca. Disciplinizačné tlaky vytvorili latentný, dozerajúcim očiam skrytý svet. Poznanie tohto sveta je s bežnou metodologickou výbavou náročné, takmer nemožné.²

1 FRIEDEL, Johann. *Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an einen Freund in Berlin*. 2. Theil. Leipzig und Wien, 1785, s. 247-248.

2 K modelom sociálnej disciplinizácie: ČIČAJ, Viliam. Disciplinizácia ako historický fenomén. In ČIČAJ, Viliam a kol. *Sociálna disciplinizácia a zrod modernej spoločnosti*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 9-24. ISBN 978-80-970648-4-6. Termín komunikácia v tejto štúdii používam v užšom vnímaní mediálnej – typografickej - komunikácie. Širšie vnímanie: ČIČAJ, Viliam. Formálna a obsahová premena

Pramene len zriedkavo ponúknu zmienky a indicie. Ukazujú, že svet, ktorý ani v cenzorských záznamoch nie je vidno na prvý pohľad, existoval. Mal svoje postupy, cesty a odberateľov.

Kontrola a zákazy sa dnes považujú za súčasť dejín mediálnej komunikácie a panuje zhoda i v tom, že cirkulácii nekonformného obsahu nezabránili, ale spôsobili vytváranie komunikačných kanálov skrytých pred okom dozorca, aby ju nastavili do neviditeľného módu. Tento prístup mení dejiny knižného obchodu a čítania na pokusy rekonštruovať jeho dosiaľ nedokonale poznanú, odvrátenú stranu.

Prvé kroky za hranice klasickej interpretácie dejín knižného obchodu boli urobené. Napríklad rozsiahly zachovaný archív tlačiarenskej spoločnosti *Société Typographique de Neuchâtel*, jedného z najväčších producentov a distribútorov zakázanej literatúry a pirátskych vydaní, vyvolal skúmanie ilegálnych praktík a nové prístupy k dejinám šírenia problematického obsahu. Archív *Société* odhaľuje okrem iného aj uhorských odberateľov.³ Ukazuje, že priestor *produkcia – rozširovanie – recepcia* je latentným priestorom vyzývajúcim preskúmať a pokúsiť sa pochopiť mechanizmy zachovania a rozširovania zakázaného obsahu v historicko-sociologickom rámci kultúrnej evolúcie.⁴

„Tajné tlačiarne“

Dnes obvyklá podoba titulného listu nevznikla z potreby verejnej prezentácie autora a producenta, ale ako dôsledok tlaku cenzúry v 16. storočí. Snaha autorov a tlačiarov o anonymitu je preukázateľná i nasledujúce štyri storočia. Dôvodom bol nielen problematický obsah, ale i dotlač. Obdobie 16. až prvej polovice 18. storočia je aj vďaka tomuto tlaku obdobím „tajných“, „putovných“ tlačiarňí, či obdobím, keď sa tajná produkcia tlačila na území s menšou hrozbou perzekúcie, tajne dovážala a ilegálne rozširovala, s prípadnými disciplinizačnými konzekvenciami po prezradení.

Jozefinizmus priniesol na knižný trh liberálnejšie podmienky, rozvoj vydavateľskej činnosti a neprehliadnuteľné množstvo nových tlačiarňí. Vzostup anonymity interpretovali odporcovia liberalizácie ako beztrestné šírenie akéhokolvek obsahu so škodlivými účinkami na neustále sa zväčšujúci počet recipientov.⁵ Niektorí upozorňovali na to, že tlačiarňí majú akýsi systém varovania a ukrývania problematických kníh.⁶

komunikačnej praxe v novoveku. In *Historické štúdie* 49, 2015, s. 9-18. ISSN 978-80-224-1457-9.

- 3 Dostupné na internete: <<http://fbtee.uws.edu.au/stn/interface/>>. DARNTON, Robert. *Literaten im Untergrund. Lesen, Schreiben und Publizieren im vorrevolutionären Frankreich*. Frankfurt am Main : Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1988; GRANASZTÓI, Olga. *Franciai könyvek Magyar olvasói : A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770 – 1810*. Budapest : Universitas kiadó, 2009. ISBN 978-963-200-570-6; KRIŽANOVÁ, Petronela. *Príbeh zabudnutého kníhkupectva*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2016. V tlači.
- 4 Termín kultúrna evolúcia používam v zmysle vývoj, zmena, nie pokrok. Vychádzam zo socio-biologického a historicko-antropologického vnímania pojmu akceptovaného v humanitných vedách.
- 5 KOLLÁROVÁ, Ivona. *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2013, s. 170-174. ISBN 978-80-85501-57-5.
- 6 Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej MNL – OL), C 60, cs. 71, 53960, f. 509-510. Anonym vyzýva magistrát, aby prehliadku tlačiarňí Webera a vypočítanie jeho tovarišov vykonal tak, aby sa o nej nedozvedeli vopred.

Kontrolné tlaky opätovne vystupňovala Veľká francúzska revolúcia. V konzervatívnych kruhoch existovala obava, že rozširovaním čitateľstva sa rozširuje i nebezpečenstvo úpadku politického a morálneho systému, že sa nebezpečne rozširujú myšlienky rovnosti a sociálnej mobility a takto nastáva ohrozenie „verejného pokoja“. Táto atmosféra zúžila priestor pre povolený obsah a pretvorila cenzúrnu prax do novej podoby.

V rokoch 1791 – 1792 vyšlo v súvislosti s prípravou uhorského snemu a aktuálnou politickou situáciou niekoľko textov politického obsahu. Jozef Hajnóczy napísal a vydal okrem iných rozpravu *Dissertatio Politico-Publica de Regiae Potestatis in Hungaria Limitibus*. V tom istom čase opäť bez vydavateľských údajov vydal *De comitiis regni Hungariae, deque Organisatione eorundem Dissertatio Iuris publici Hungarici*. Roku 1792 vyšiel Hajnóczyho traktát *De diversis subsidiis dissertatio a tiež Oratio pro Leopoldo II.* od Jozefa Ignáca Martinoviča s impresom „Germania“. Spoločným menovateľom všetkých uvedených textov bola anonymita, neprítomné, neúplné alebo fingované vydavateľské údaje. Diela vyšli za neznámych aprobačných okolností. Roku 1792 boli postupne všetky zakázané a spustili vyšetrovanie. Samotný ex post zákaz by nebol ničím novým. Nový bol spôsob, ako chceli rozširovaniu textu zabrániť.⁷

Pred rokom 1792 sa objavovali sporadické správy o vyšetrovaní alebo naopak – hlásenie cenzora vyvolalo zákaz a prípadné lokálne vyšetrovanie. Roku 1792 sa to zmenilo od základov. Tento systém nemožno v dejinách uhorskej cenzúry s ničím porovnať. Po zákaze tlače nasledovalo vyšetrovanie, do ktorého boli zapojené všetky zložky disponujúce cenzorskými kompetenciami. Ako príklad môže poslúžiť leták *Oratio ad proceres*. Rozprava vyšla v roku 1790 s falošným impresom „Parisinis“. Až v apríli 1792, teda krátko po nástupe Františka II. na trón, bola zakázaná. Na základe tohto zákazu – opisujúceho text ako škodiaci verejnému dobru – miestodržiteľstvo inštruovalo magistráty, župy a všetkých lokálnych cenzorov prostredníctvom študijných riaditeľov o tom, že majú u všetkých kníhtlačiarov, kníhkupcov preveriť výskyt tejto tlače, zadržané exempláre skonfiškovať a vyšetriť tiež meno autora a tlačiaru. Mali zabezpečiť, aby sa predišlo podobným prípadom tlače a rozširovania (nešpecifikujú ako).⁸ Potom začali miestodržiteľstvu postupne chodiť hlásenia zo všetkých miest a stolíc monarchie o výsledkoch nariadeného pátrania. Magistráty a stolice zabezpečili vyšetrovanie vo svojom „obvode“ a jeho výsledok spísali v podobe hlásenia o tom, či zakázanú tlač našli a prípadne koľko exemplárov sa podarilo objaviť. Takto vzniklo dovtedy nevídané množstvo korešpondencie o jednej niekoľkostranovej brožúre. Výsledok však nebol mimoriadny. Len výnimočne sa podarilo niečo zistiť, či nájsť exempláre. Tak to bolo i v prípade *Oratio ad proceres*. V máji 1792 nahlásil bratislavský magistrát, že sa nepodarilo nič zistiť a priložil správu z vyšetrovania mestského kapitána Jána Gašpara Púchovského, podľa ktorej kníhtlačiar, kníhkupci, majiteľ čítárne a ani kníhviazači o pamflete nič nevedia, nikdy o ňom nepočuli, nepoznajú meno autora ani miesto tlače. Jediný kníhkupec

7 Politické pozadie vydávania rozpráv: WANGERMAN, Ernst. *Von Joseph II. zu den Jakobiner-Processen*. Wien etc. : Europa Verlag, 1966, s. 84, 100-102; KOWALSKÁ, Eva – KANTEK, Karol. *Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho*. Bratislava : Veda, 2008. ISBN 978-80-224-1034-2.

8 Zákaz a príkaz na vyšetrovanie: MNL – OL, C 60, cs. 79, 8915, f. 373-377.

a tlačiar Anton Löwe pripustil, že niekto u neho spomenutú tlač chcel kúpiť, pýtal sa na ňu.⁹ Podobné hlásenia prichádzali z ostatných miest a stolíc. V tom čase sa už ale rozširoval aj maďarský preklad pamfletu. Uhorská kancelária vydala v máji 1792 nový príkaz – hľadať autora pamfletu najmä v Uhorsku, hľadať autora prekladu a konfiškovať i maďarskú verziu. Magistrát Pät'kostolia nahlásil konfiškáciu 21 exemplárov *Oratio ad Proceres*. Miestny knihkupec Martin Vajdinger vypovedal, že si jeden exemplár nechal zviazať akýsi vojak. Nevie, ale myslí si, že knihy vytlačili v Bratislave.¹⁰ V tom čase už hľadali nielen spomenuté dve (a jeden preklad), ale aj ďalší Martinovičov pamflet *Oratio pro Leopoldo II*. Z aprílového hlásenia Púchovského vyplýva, že k predaju niekoľkých exemplárov sa priznali majiteľ čítárne Johann Gottfried Weissenthall, kníhkupci Andreas Schwaiger, Filip Ulrich Mahler a Johann Doll. Všetci oznámili, že výtlačky získali od Antona Löweho. Ten sa priznal k 100 exemplárom, pričom u neho našli 52. Vyhlásil, že ich získal od vienského kníhtlačiaru Johanna Martina Weimara, ktorý údajne získal na ich tlač imprimatur. Odpis tohto povolenia je priložený k spisu. Nikto neoznámil meno autora.

V auguste vykonal bratislavský mestský kapitán Púchovský ďalšie vyšetrovanie, pri ktorom sa našlo niekoľko exemplárov *Oratio pro Leopoldo II*. u Löweho. Opäť uviedol, že ich získal od Weimara. Knihkupec Schwaiger tvrdil, že mal niekoľko exemplárov od vienského kníhkupca Christophu Petra Rehma, ale všetky predal neznámym odberateľom.¹¹ Trnavský knihkupec pri výsluchu vypovedal, že počul o tom, že kniha bola vytlačená v Bratislave.¹²

V prúde negatívnych hlásení sa občas objaví konfiškácia exemplára, či aspoň priznanie kníhkupca, že o pamflete niečo tuší. Úspešní boli peštianski radní v prípade kníhkupcov Kiliana a Stahela. V Komárne našli pamflety u ex-kapitána Jána Laczkovicsa (1754 – 1795). Prezradil ho človek poverený distribúciou.¹³ V tomto prípade viedlo vyšetrovanie k udaniu mena autora, resp. prekladateľa. Podozrenie padlo na Laczkovicsa a ten sa priznal. Podľa neho bolo dielo arobované, poznajú ho aj za hranicami Uhorska. Neobsahuje nič, čo by sa malo považovať za rebelantské (žiadne „gallica principia“) a je celkom v zhode s politikou, ktorú presadzovali Mária Terézia, Jozef II. a Leopold II. Všetko ostatné sú údaje len úklady proti jeho osobe.¹⁴ Miestodržiteľstvo stanovilo trest pre Laczkovicsa – mal dostať napomenutie peštianskeho magistrátu. Vyšetovanie malo

9 MNL – OL, C 60, cs. 79, 12004, 411-413.

10 Maďarská verzia: [MARTINOVIČ, Jozef Ignác. *A Magyar-ország gyűlésiben egyben-gyűlt méltgs és tekintetes nemes rendekhez 1790. esztendőben tartattott beszéd.* [prel. J. Laczkovics]. [b. m.] : [b. t.], 1791. Vyšetovanie: MNL – OL, C 60, cs. 79, 16516, f. 456. [HOFFMANN, Leopold Alois]. *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte.* Frankfurt und Leipzig [Wien] : [Weimar und Schladebach], 1792. MNL – OL, C 60, cs. 13709, f. 435. Zákaz s príkazom na konfiškáciu, na potrestanie autora a na zabránenie vydania druhej časti: MNL – OL, C 60, cs. 80, 13291, f. 85.

11 MNL – OL, C 60, cs. 80, 8630, f. 296-299; cs. 79, 17796, f. 480-482. Ďalšie hlásenia o konfiškácii: 23150, f. 652. Ďalšie indicie vedúce k Rehmovi: cs. 80, 10453, f. 325.

12 MNL – OL, C 60, cs. 80, 9294, f. 309.

13 MNL – OL, C 60, cs. 79, 19264, f. 52, cs. 82. Tri exempláre sa našli aj v Budíne: cs. 79, 20158, f. 549; 23575, f. 658 – 661. Ďalšie hlásenia o konfiškáciách v cs. 80 – 82.

14 MNL – OL, cs. 82, 2784, f. 52 – 53, 2248, f. 54.

ale pokračovať a viesť k odhaleniu, kde boli texty vytlačené.¹⁵ Pramene neodhaľujú, či sa to podarilo.

Zamlčané, resp. fingované miesto vydania bolo jedným z významných preventívnych opatrení autorov a vydavateľov. Malo zabezpečiť anonymitu a teda i beztrestnosť. Hoci sú falošné impresá v podstate také staré ako samotné kníhtlačiarstvo, ich účel sa počas storočí menil, resp. menil sa pomer, v akom sa dôvody zatajenia v produkcii vyskytovali. Len časť neúplných alebo fingovaných impres súvisí s potrebou zatajiť aktéra tlače ako niekoho, kto môže byť potrestaný za šírenie nebezpečného obsahu. Podstatná časť falošných impres súvisí s nelegálnou dotlačou. Aj tu nachádzame niečo, čo by mohli opatrne interpretovať ako zmenu „klímy“ v období Veľkej francúzskej revolúcie. V bibliografii zachytávajúcej uhorskú produkciu kníh a pamfletov s falošnými impresami môžeme vidieť práve spomenuté zmeny účelu ich použitia. Súpis identifikuje 33 tlačí s falošným impresom z rokov 1781 – 1790, teda z obdobia jozefínskej slobody tlače, pričom 10 je len z jediného roku 1790 a vyšli s súvislosťou s uhorským snemom a aktuálnymi spoločensko-politickými otázkami. Tento trend pokračoval aj v nasledujúcich rokoch. V rokoch 1791 – 1800 identifikuje bibliografia 23 tlačí s fingovaným impresom, z toho je podstatná časť politického zamerania (vrátane kritiky rímsko-katolíckej cirkvi). Na produkciu takéhoto množstva – viac ako 50 tlačí s falošným impresom – bolo v predchádzajúcom období potrebných viac ako 30 rokov, pričom dôvody použitia boli oveľa častejšie nepolitické – išlo o neoprávnenú dotlač. Ak sa vrátíme do 90. rokov, musíme opäť pripustiť, že toto je iba fragment reality. Podstatná časť týchto vydaní sa zachovala v jednom či dvoch exemplároch a pravdepodobne sú mnohé, ktoré sa ešte len podarí odhaliť, alebo sa nezachovali.¹⁶ Patria k nim aj Martinovičove traktáty. K najväčším producentom falošných či zamlčaných impres patrili Landererovské tlačiarne. Spolupracovali s Friedrichom von Trenck, Jánom Laczkovicsom, Jánom Molnárom a inými „problematickými“ autormi tohto obdobia. Časť produkcie renomovaných a prosperujúcich landererovských tlačiarň bola v tieni ilegality. Bol to čiastočne dôsledok neskôr preukázaných jakobín-ských inklinácií Michala Landerera.

Mediálne prostredie plné beztrestnej anonymity vyvolalo mnohé legislatívne zmeny. Jedným z nich bolo nariadenie z 9. októbra 1792, podľa ktorého mali všetky mestské magistráty a stolice urobiť súpis tlačiarň, kníhkupcov a kníhviazačov v obvode svojej pôsobnosti.¹⁷ V nasledujúcom období – podobne ako v prípade vyšetrovania zakázaných brožúr – prichádzali zo všetkých končín Uhorska súpisy tlačiarov, kníhkupcov a kníhviazačov. Ak stolica či mestečko na svojom území žiadneho nemala, bola povinná to tiež oznámiť.¹⁸

Dňa 14. januára 1793 vyšlo ďalšie nariadenie. Odvolávalo sa na verejné dobro a verejný pokoj ohrozený škodlivými knihami zo súkromných tlačiarň, tlačiacich bez privilégiá a unikajúcich cenzúre. Takéto súkromné tlačiarne patrili pod kráľovskú jurisdikciu

15 MNL – OL, cs. 82, 2784, f. 56-57. Ďalšie vyšetrovanie: cs. 82, 12889, f. 150-154; cs. 82, 16572; f. 196-198; cs. 82, 19161, f. 264-266.

16 VIZKELETY-ECSÉDY, Judit. *Titkos nyomdahegyű régi magyar könyvek 1539 – 1800*. Budapest : Borda Antikvárium, 1996, s. 91-156.

17 MNL – OL, C 60, cs. 208, 5450/12053, f. 232.

18 MNL – OL, C 60, cs 208, 22615, 9. 10. 1792. Hlásenia v cs. 82-83.

a po zverejnení mandátu mali byť všetky zrušené. S tými, ktorí neposlúchnu a zároveň aj s tými, ktorí obchodujú s knihami pochádzajúcimi z týchto tlačiarň alebo ich distribuujú zadarmo, sa malo zaobchádzať podľa článku 45 z roku 1599. Podľa neho je tlač „starých“, teda nepovolených kalendárov zakázaná a trestá sa pokutou 1000 zlatých. Za tlač škodlivých kníh hrozilo súdne obvinenie a magistrát mohol nariadiť ukončiť činnosť tlačiarne. V nariadení vypísali tiež odmenu 200 zlatých pre tých, ktorí pomôžu takúto súkromnú tlačiareň odhaliť. Nariadenie zakazuje tiež nepovolenú výrobu písma a najmä jeho predaj nepriviligovaným tlačiarňam. Miestodržiteľstvo malo zabezpečiť rozšírenie nariadenia v kráľovstve a zariadiť, aby sa všetci tlačári preukázali privilégium, poslať informácie o knihách vytlačených bez cenzúry a preveriť existenciu súkromných tlačiarň. Tu sa prvýkrát v uhorskej legislatíve objavuje termín „*súkromná*“ (*privata*) tlačiareň s cieľom oddeliť tlačiarne s privilégium od tlačiarň pôsobiacich bez privilégia a tiež odhaliť akýsi hypotetický zdroj ilegálnej tlače.¹⁹

Miestodržiteľstvo malo na základe tohto nariadenia vytvoriť obežník pre všetky mestá a stolice. Vznikol až v júni 1793 a k atribútu súkromná pridali prívlastok „*domestica*“ a „*secreta*“. Pribudol teda význam *tajný*, pôsobiaci nielen bez oprávnenia, ale i utajene s predpokladanými nelegálnymi úmyslami.²⁰

Začalo sa niekoľkomesačné prešetrovanie stavu kníhtlačiarstva v Uhorsku. V tom čase ešte miestodržiteľstvo nemalo súpis tlačiarov zo všetkých miest a stolíc, ktorý mal byť vykonaný podľa nariadenia z októbra 1792. V júli 1793 začali prichádzať prvé hlásenia o kníhtlačiaroch a ich oprávneniach. Trnavský magistrát predložil stanovisko o legitímnom pôsobení kníhtlačiara Václava Jelínka.²¹ Podobne postupovali ostatné mestá a stolice. Vymenovali tlačiarov na území mesta a potvrdili ich oprávnenie. Ak na ich území nepôsobil žiaden kníhtlačiari, tak uviedli, že nepôsobí ani „*secreta*“ ani „*publica typographia*“. Žiaden magistrát ani stoličné predstavenstvo neuviedlo, že by mali vedomosť o nelegálnej tlačiarňi, o niekom, kto nelegálne vyrába a obchoduje s písmom či s produktami nelegálnych kníhtlačiarň. Občas sa ukázalo, že niektorý tlačiar naozaj nedisponuje platným privilégium. Vedel však preukázať, od koho tlačiareň odkúpil. Magistrát ho podporil ako legálneho tlačiar, plniaceho si svoje povinnosti, ktorého služby využíva mestská komunita i samospráva.

Stolice a mestá mali vyšetriť aj výrobu a predaj písma pre tlačiarne. Ani v tomto ohľade neprinieslo nariadenie výsledky. Ukázalo sa, že jediný, kto v tom čase lial písmo, bol Ján Michal Landerer, čo však bola viac-menej známa okolnosť.²² Tajná výroba u neho alebo u iného výrobcu sa nepreukázala, nepreukázali sa ani náznaky predaja nelegálnemu, dovtedy neznámemu subjektu. Obežník tiež priamo nabádal k tomu, aby

19 MNL – OL, C 60, cs. 208, 2859/266, f. 206, 5. 2. 1793, f. 206.

20 MNL – OL, C 60, cs. 208, 16039, f. 235-238. V tom čase sa zrodil aj kompetenčný spor analyzovaný v štúdiu: KOLLÁROVÁ, Ivona. Sloboda tlače v uhorskom neskorooosvietenskom diskurze. In *Historický časopis*, 2015, roč. 63, č. 3, s. 405-426. Miestodržiteľstvo sa zrejme s odkazom na rokovanie snemu a prípravu zákona o slobode tlače snažilo oddialiť prípravu obežníka, na čo reagovala uhorská kancelária. Text obežníka aj: MV SR, Štátny archív v Bratislave (ďalej ŠABA): Kongregačné písomnosti, 1793, f. 6, č. 45.

21 MNL – OL, C 60, cs. 82, 18289, f. 210, 214. Ďalšie správy v cs. 83.

22 MNL – OL, C 60, cs. 82, 29326, f. 505-512.

za odmenu 200 zlatých sprostredkovali akékoľvek informácie o nelegálnej typografickej činnosti a predaji jej produktov. Ani táto motivácia nevedla k odhaleniu nelegálnej činnosti. Nevieme tiež, ako stoličné a mestské orgány k vyšetrovaniu pristupovali, aké úsilie vynaložili, aby eventuálne tajné kníhtlačiarstvo odhalili.

V tejto súvislosti sa ponúka otázka, ako vznikol, resp. či zregeneroval konštrukt tajnej nelegálnej tlačiarne, ktorý bol v tomto priestore neprítomný od čias protireformácie. V jeho pozadí mohli byť indície, stopy, konkrétne udania. „Tlačári tlačia tajne škodlivé knihy“ je fráza z mnohých nariadení tohto obdobia. Nehovorí však nič o v pravom zmysle ilegálnych tlačiarenských bunkách zameraných výhradne na politickú produkciu. „*O nejakej údajnej tajnej uhorskej kníhtlačiarňi mi nič nie je známe,*“ vypovedal Jozef Hajnóczy pri vyšetrovaní Martinovičovho sprisahania.²³

Vyšetrovanie, resp. zasielanie správ trvalo do roku 1795 a prinieslo jediný, ale neželateľný efekt. S informáciami o tlačiaroch a ich privilégiách začali chodiť aj stanoviská, „reprezentácie“ stolic o tom, že pôsobenie tlačiarňi nepatrí do kráľovskej jurisdikcie.

To spustilo kompetenčný spor. Od júla 1793 do marca 1794 skoncipovalo nie menej ako 17 uhorských stolic sponchybnúce stanovisko k týmto nariadeniam. Okrem iných sa do tohto odporu zapojili Abovská, Gemerská, Hontianska, Nitrianska, Zvolenská, Novohradská, Zemplínska a Spišská stolica a neskôr aj ďalšie. Podstatou tohto sporu bol výklad zákonného článku z roku 1599. Stolice poukázali na jeho nevhodnú aplikáciu a dezinterpretáciu. Podľa nich nie je v zákonníku ani zmienka o tom, že by bolo zakázané vlastniť tlačiareň bez privilégia hocijakej súkromnej osobe. Podľa argumentácie stolic môže takýto zákaz vzniknúť len ako konsenzus medzi kráľom a stavmi, nie je predmetom kráľovského práva. Kráľ môže od stavov požadovať, aby stanovili všeobecné hranice slobody tlače, pričom stavy sú výkonným orgánom slobody tlače. Zároveň neexistuje zákon umožňujúci usvedčiť a potrestať príslušníka šľachtického stavu za to, že vlastnil súkromnú tlačiareň a tlačil v nej, kupoval alebo predával zakázané knihy. Tento spor sa niesol v duchu osvietenenských ideí, v kontexte reformného snemu 1790 – 1791, prípravy novej ústavy a liberálnych obsahov, ktoré v nej môžeme nájsť. Je potrebné vnímať ho aj v kontexte uhorského konštitucionalizmu a jeho vývoja.²⁴

Vyhlasenia stolic o tom, že neexistuje zákon umožňujúci trestať príslušníka šľachty za vlastníctvo tlačiarne, tlač a predaj nepovoleného textu vytvára priestor na úvahy o tom, či práve v kruhoch reformne orientovanej uhorskej šľachty organizujúcej odpor proti obežníku nemáme pripustiť nepotvrdenú existenciu takejto tlačiarne.

Legislatívny tlak

Jozefínske obdobie sa vyznačovalo relatívnou voľnosťou knižného obchodu. Začiatkom 90. rokov sa však zmena spoločenskej klímy začala prejavovať zmenou pravidiel dovozu a predaja kníh vo veľkej časti Európy.²⁵

23 BENDA, Kálmán. *A magyar jakobinusok iratai. II.* Budapest : Akadémiai kiadó, 1952, s. 106. Preklad podľa: KOWALSKÁ – KANTEK, ref. 7, s. 183.

24 KOLLÁROVÁ, ref. 20, s. 415-421. V rokoch 1794 – 1795 vzniklo niekoľko podobných stanovísk ďalších uhorských stolic.

25 HAEFS, Wilhelm. *Zensur und Bücherpolizei : Zur Kommunikationskontrolle im Alten Reich und in Frankreich im 18. Jahrhundert.* In HAUG, Christine – MAYER, Franziska – SCHRÖDER, Winfried

Prvé nariadenie cisára Leopolda II. prišlo v septembri 1790. Na prvý pohľad vytváralo kontinuitu s jozefínskym systémom: cenzori sa mali pridržať inštrukcie z roku 1782, pokiaľ nebude pripravený nový zákon a dbať, aby sa v krajine nešírili nactiutľhačské a škodlivé knihy. Nariadenie zdôrazňovalo, že za zakázané treba považovať všetko, čo ohrozuje zachovanie všeobecného pokoja, čo plodí bludy, rozkoly a neposlušnosť občanov voči panovníkovi, knihy navodzujúce náboženskú ľahostajnosť a urážajúce duchovných. Inštrukcia hovorí nielen o „*knihách*“, ale aj o „*knížkách*“ (*libelli*), čo je predovšetkým upozornenie na brožúry a pamflety.²⁶ Reakcia na protikatolícke ovzdušie uplynulého desaťročia a strach z revolúcie sú viditeľné najmä v zdôrazňovaní zachovania verejného pokoja a mieru. To bol len začiatok. O rok neskôr prišla inštrukcia o revízii kníh povolených počas vlády Jozefa II. Boli vytvorené zvláštne pravidlá cenzúry maďarských novín. Cenzori mali dbať, aby sa v nich nevyskytli informácie o revolúcii.²⁷

V apríli 1792 vošla do platnosti vyhláška 8948. Stanovila povinnosti jednotlivých revízorov a ich nadriadených, pričom vychádzala zo systému, ktorý sa vytvoril v 80. rokoch. Lokálnymi revízormi boli profesori akadémie a riaditelia gymnázií. Knihy dovážané cez Viedeň alebo iné body mali byť zachytené na uhorských tridsiatkových stanicích a tu skontrolované lokálnym revízorom. Povolené publikácie mali vydať vlastníkom a zakázané vrátiť tam, odkiaľ boli odoslané. Kníhkupci mohli získať cenzorské povolenie už vo Viedni a týmto sa preukázať na uhorskom úrade. Knihy so stupňom povolenia *transeat* sa nesmeli ocitnúť na očiach verejnosti – v čítárňach, dražobných katalógoch. Každá kníhkupecká inzercia v novinách musela pred zverejnením prejsť cenzorskou kontrolou.²⁸

V súvislosti s týmto nariadením pripravila Uhorská kráľovská kancelária dokonca súpis uhorských revíznych bodov pre nemecké a francúzske colné stanice, aby boli informované o tom, kam majú byť zásielky nasmerované predtým ako dosiahnu miesto určenia.²⁹

V auguste 1792 vydali nariadenie o tom, že je potrebné zabrániť kníhkupcom v tom, aby do Uhorska dovážali knihy „*indirecta via*“ a „*per praevaricationem*“. Je to pravdepodobne odraz šírenia nežiaducich kníh v krajine. Všetci kníhkupci v kráľovstve boli na základe tohto nariadenia povinní predkladať revízorom súpisy kníh určených na predaj. Cenzori mali dozerať aj na miestach konania trhov, kde kníhkupci príležitostne ponúkali svoj sortiment. Cieľom zmienených súpisov bolo oddeliť povolené knihy od zakázaných a prinútiť kníhkupcov poslať tie nepovolené von z kráľovstva na svoje vlastné náklady. Lokálni revízori mali pri revízii súpisov aj právo zisťovať odkiaľ a koľko zakázaných kníh kníhkupci doviezli a tiež, či to bolo pred alebo po zverejnení zákazu.³⁰

(eds.). *Geheimliteratur und Geheimbuchhandel in Europa im 18. Jahrhundert*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2011, s. 52-53. ISBN 978-3-447-06478-1.

26 MNL - OL, C 60, cs. 208, 25387, f. 153, 13. 9. 1790.

27 MNL – OL, C 60, cs. 208, 16566, 6. 9. 1791.

28 MNL – OL, C 60, cs 208, 8948, f. 177-178, 179-180; ŠABA, Kongregačné písomnosti, 1792, f. 4, N. 50.

29 MNL – OL, C 60, cs. 208, 10826, f. 185-189.

30 MNL – OL, C 60, cs. 208, 20151, f. 195-196; 27811, f. 203-204. Ustanovenie o zasielaní zakázaných kníh späť dodávateľom bolo problematické. V marci 1795 informoval bratislavský študijný riaditeľ miestod-

Tieto nariadenia pravdepodobne nemali očakávaný efekt. V apríli 1793 vošla do platnosti vyhláška 4056 definujúca povinnosti tlačiarov, knihkupcov a všetkých obchodujúcich s knihami, ako aj dozorné opatrenia revízorov. Účelom bolo – ako sa to opakuje vo všetkých vyhláškach z tohto obdobia „*účinne a všetkými spôsobmi zabrániť rozširovaniu škodlivých kníh pre zachovanie pokoja a verejného dobra*“. Okrem povinnosti zostaviť súpisy predávaných kníh a dávať ho k dispozícii revízorom na porovnanie s katalógmi cenzurovaných a zakázaných kníh, mali knihkupci aj právo dostávať informácie o obsahu týchto – každých 15 dní aktualizovaných – súpisov. Pri priestupku sa nesmeli odvolať na nevedomosť o zákaze knihy. Ak chcel knihkupec predávať knihu, ktorá nebola v katalógu cenzurovaných kníh, mal predtým získať povolenie od revízora a v prípade potreby sa takýmto povolením preukázať. Pre tento účel bolo potrebné aktualizovať a pripraviť potrebné množstvá exemplárov katalógov pre jednotlivé revízoráty. Pri priestupku – teda predaji zakázaných alebo necenzurovaných kníh – mal byť predajca potrestaný konfiškáciou a trest mu mal určiť aj magistrát, „*pretože prostredníctvom predaja takýchto kníh dávajú príležitosť zlu, ktoré vzíde z ich rozširovania*“. To sa však malo diať iba pri prvom priestupku. Pri druhom priestupku hrozila strata cechového oprávnenia, teda zákaz činnosti a tiež taký trest, aký by vyplýval z priestupku proti kráľovským dekrétom, proti verejnému dobru a pokoji. Trest odobratia privilégia hrozil i tým, ktorí tlačili bez preventívnej cenzúry.

Tieto nariadenia sa týkali kníhtlačiarov, knihkupcov, knihviazačov a všetkých, ktorí obchodovali s knihami. Bolo však potrebné skontrolovať aj osoby importujúce knihy pre svoje vlastné použitie. Na margo tejto situácie treba pripomenúť, že Jozef II. sa od takejto kontroly dištancoval ako od ponížujúcej procedúry. Situácia sa zmenila. Knihy cudzincov prichádzajúcich do krajiny mali byť deponované a vrátené pri odchode. Súkromné osoby dovážajúce knihy rovnako nemohli prejsť hranicou bez kontroly. Stále platilo, že vzdelaní ľudia istých stavov môžu dovážať zakázané knihy pre svoje potreby, ale zároveň už bolo potrebné získať povolenie miestodržiteľstva na základe posúdenia cenzora. Ak miestodržiteľstvo vydalo povolenie, osoba s takýmto povolením musela ešte podpísať reverz o tom, že knihu nebude sprístupňovať iným osobám a z každého titulu má len jediný exemplár. Okrem toho mali revízori robiť každé tri mesiace výkaz o tom, komu a aké knihy povolili doviesť. Tridsiatkové stanice nesmeli vydať knihy vlastníkovi skôr ako na základe takéhoto povolenia, pričom revízor bol povinný preveriť, či zásielka naozaj obsahuje iba to, čo je špecifikované v povolení a či je to naozaj iba v jedinom exemplári. Ak táto podmienka nebola splnená, revízor mal právo všetko neobsiahnuté v povolení skonfiškovať. O tomto nariadení mali byť informované aj poštové úrady – nevydať nikomu nič bez predchádzajúcej prehliadky cenzora.

Vyhláška stanovila povinnosti revízorov, ale i miestodržiteľstva. To malo uhorskej kancelárii nahlásiť lokality, v ktorých pôsobia knihkupci, ale nie je tam žiaden revízor

žiteľstvo, že bratislavskí knihkupci Mahler, Löwe, Schwaiger a Doll odmietajú poslať približne 300 zadržaných kníh naspäť svojim lipským komisionárom. Urobili tak na základe spoločnej deklarácie, podľa ktorej majú knihkupci dohovor, že knihy vyžiadané od komisionárov sa naspäť neposielajú a ich zákaz v čase predaja je ich vlastné riziko. MNL – OL, C 60, cs. 89, 5483, f. 103-108; uhorská kancelária trvala na tom, aby knihy posielali späť. MNL – OL, C 60, cs. 89, 8539, f. 131.

a navrhnuť opatrenia: či ustanoviť ďalšieho lokálneho revízora, pridať lokalitu do kompetencie najbližšieho alebo nájsť iný vhodný spôsob podchytenia nepokrytých území.³¹

Miestodržiteľstvo upozornilo, že nariadenia začínajú byť nekompatibilné a nevykonateľné, a to najmä ustanovenia týkajúce sa dozoru nad dovozom súkromných osôb. Okrem iného sa domnievalo, že kompetencia udeliť súkromnej osobe povolenie na dovoz kníh má zostať u lokálneho revízora, nemala byť prenesená na miestodržiteľstvo. Upozorňujú, že príprava správ o tom, aké zakázané knihy povolili priviesť do kráľovstva a komu, bude priveľmi náročná a nesplní svoj účel. V kráľovstve je veľké množstvo kníh, na ktoré žiadne povolenie nevydali. Miestodržiteľstvo ďalej zastávalo názor, že počet lokálnych revízorov – profesorov na akadémiách, riaditeľov vo veľkých a menších gymnáziách – je dostatočný v pomere k počtu tlačiarň a kníhkupcov a nie je preto potrebné ustanoviť ďalších. Vyjadrili sa tiež, že vyhláška v mnohom opakuje iné platné nariadenia a nepovažuje preto za potrebné ju publikovať.³²

Miestodržiteľstvo nakoniec predsa len pripravilo návrh intimátu opakujúce mnohé body z predchádzajúcich nariadení.³³ To, čo môžeme označiť za nové, je napríklad zameranie niektorých častí na poštu a poštové vozy. Vyhláška odkazovala na nariadenie z roku 1792 – knihy dovezené poštovými vozmi nevydať vlastníkom skôr ako na základe preukázania písomného povolenia, ktoré adresát dostane len na základe revízie balíkov prostredníctvom revízorátu a zistenia, či naozaj obsahujú tie knihy, na ktoré bolo vydané povolenie a či sú naozaj v jedinom exemplári. Poštové úrady mali byť inštruované, že nemajú knihy vydávať len na základe povolenia, ale všetko najskôr odovzdať na revíziu tridsiatkovým stanicám a revízorom.³⁴ Toto nariadenie vyšlo v apríli 1793 a v súvislosti s ním vydali špeciálne nariadenie pre poštové vozy – nariadenie predpisujúce prehliadky poštových vozov a upravujúce postup revízora pri nakladaní s knižnými zásielkami tak, aby sa zakázané knihy nedostali do kráľovstva.³⁵ Pošta sa v cenzorskej legislatíve pred rokom 1790 nevyskytuje a to pravdepodobne najmä preto, že kníhkupci ju využívali minimálne, slúžila najmä na individuálne zasielanie periodickej literatúry.

Výsledkom tohto legislatívneho tlaku bol nárast povinností revízorov. Okrem tých, ktorí pôsobili v centrách, sa v aktách vyskytujú i správy lokálnych revízorov z menších miest, čo bolo v 80. rokoch viac-menej výnimočné. Nárast povinností cenzorov v typografických a kníhkupeckých centrách a v blízkosti tridsiatkových staníc bol pravdepodobne značný. Dokazuje to aj list bratislavského lokálneho revízora Karola Hadalyho. Vo svojej žiadosti o zvýšenie platu opisuje svoje povinnosti. Do jeho kompetencie patria tri čítarne, štyri tlačiarne, riadni kníhkupci, ako aj tzv. hraničný sklad. Vysvetlil, že kníh-

31 MNL – OL, C 60, cs. 208, 12503 f. 216-219. Táto vyhláška v podobe inštrukcie pre cenzorov a kníhkupcov: cs. 208, 28068, f. 292-296, študijným riaditeľom, budínskemu revízorovi a peštianskemu lokálnemu revízorovi: f. 286-291, poštovej prefektúre: f. 285. Nariadenie o odoberaní kníh cudzincom vyšlo vo februári 1793: cs. 208. 5458.

32 MNL – OL, C 60, 5450/12053, f. 224-230. Vyhláška sa zmieňovala aj o zákaze tajných tlačiarň.

33 Návrh intimátu miestodržiteľstva zostaveného na základe tejto vyhlášky: MNL – OL, cs. 208, 10811 A. 3245. 794., f. 317-318, B. 3248 f.319-22.

34 MNL – OL, C 60, cs. 208, 12503, f. 216-219.

35 MNL – OL, C 60, cs. 208, 14897, f. 233, 6. 5. 1793; inštrukcia pre cenzorov a kníhkupcov: 28068, f. 292-296; inštrukcia pre poštové prefektúry: f. 285.

kupci, hoci si môžu vybrať medzi revíziou vo Viedni a v Bratislave, najmä pre menšiu námahu a náklady volia Bratislavu. Knihy musí často vziať do úschovy kvôli tomu, že ešte nemá k dispozícii aktuálny 15-dňový súpis cenzurovaných kníh. Je to spravidla 50 – 100 kníh. V súvislosti s tým mu vznikajú povinnosti a práca zaberajúca nemalý čas – zápisnice o prevzatí, komunikácia s vlastníkmi a nadriadenými.

Okrem riadnych knihkupcov, ktorí zásobujú knihami „*polovicu Uhorska*“, je tu množstvo knihviazačov a iných obchodníkov zaoberajúcich sa dovozom kníh. Aj tie musia prejsť cez (bratislavskú) tridsiatkovú stanicu a musia byť revidované. K jeho povinnostiam treba pripočítať i revíziu kníh prevážaných pocestnými. Hadaly tvrdí, že spravidla nemá deň bez revízneho prípadu a často sa za jeden deň zbehnú šesť či sedem takýchto akcií.³⁶

Hadalyho list hovorí o tom, že nastolený legislatívny tlak ruka v ruke s narastajúcim knižným obchodom neúmerne zvýšil jeho cenzorskú záťaž. Nehovorí nič o tom, či väčšie množstvo práce vyvolané byrokratickými kontrolnými procedúrami naozaj pôsobilo ako účinnejší filter šírenia nežiaducich myšlienok. Kontrola poštových vozov ukazuje, že tento dovtedy cenzúrou celkom nepovšimnutý spôsob dovozu zasiahli obavy z rozširovania nebezpečných kníh. Relatívne slobodný dovoz kníh súkromných osôb nahradila náročná povoľovacia procedúra na miestodržiteľskej rade. Tieto a podobné nariadenia pravdepodobne reagovali na konkrétne prípady súkromného dovozu nežiaducich kníh a periodík. Možno reagovali na udania a sťažnosti, ktoré neboli v tomto období až tak zriedkavé a niekoľkokrát spustili, spravidla takmer bezvýsledné, vyšetrovanie.

Michael Wögebauer upozorňuje na to, že cenzúra a početné zákazy vytvárali na konci 18. storočia systémový konflikt. Knižný obchod nebol iba systémom zabezpečujúcim obeh istého tovaru, ale ekonomickým systémom živiacim čoraz početnejšiu skupinu ľudí – knihkupcov, kolportérov, profesionalizujúcich sa spisovateľov. Aj preto nebol celkom dobre možné zastaviť prúd nežiadúcej lektúry. Prispôbil sa podmienkam a fungoval v „neviditeľnom“ systéme.³⁷

Knihkupci a latentný obeh

Roku 1790 vyšli v *Berlinischen Monatschrift* články teoretika štátneho práva Karla Clauera požadujúce všeobecnú platnosť *Deklarácie práv človeka*. Clauer opustil v roku 1791 Berlín a presunul sa do Štrasburgu. Tu napísal dva anonymné letáky, ktorými varoval pred vojnou proti revolučnému Francúzsku a vyzval obyvateľstvo nemeckých štátov na vzburu proti ich vlastným despotom. Prvý leták *Kreuzzug gegen die Franken* vyšiel 18. júna 1791. Mal mnoho dotlačí a bol preložený do niekoľkých jazykov.³⁸

36 MNL – OL, C 60, cs. 88, 3891, f. 23-24. Hadalyho tvrdenia nie sú celkom v súlade s výpoveďami knihkupcov o tom, že uprednostňujú cenzúru vo Viedni. V septembri prideliť na výkon cenzúry kníh dovážaných cez Viedeň do Uhorska koncipistu a cenzora Karola Eschericsa: cs. 85, 24765, f. 564-566.

37 WÖGERBAUER, Michael. Geheime Wege nach Leipzig ? Die Entstehung der Berufsschriftstellerei in den Böhmischen Ländern und die österreichische Zensur. In HAUG, Christine – MAYER, Franziska – SCHRÖDER, Winfried (eds.). *Geheimliteratur und Geheimbuchhandel in Europa im 18. Jahrhundert*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2011, s. 187. ISBN 978-3-447-06478-1.

38 GRAB, Walter. Revolutionsfreunde in Preussen im Zeitalter der Französischen Revolution. In BÜSCH, Otto – NEUGEBAUER-WÖLK, Monike (eds.). *Preussen und die Revolutionäre Herausforderungen seit 1789*. Berlin; New York : Walter de Gruyter, 1991, s. 119-144, tu s. 120. ISBN 978-3-11-012684-6. Grab

Na jeseň 1791 bola nemecká verzia letáku v Habsburskej monarchii zakázaná.³⁹ Vyšetrovanie uhorských jakobínov ukazuje, že leták bol v monarchii pravdepodobne dobre známy a rozšírený napriek zákazu, početným vyšetrovaniam a konfiškáciám. Menej známy bol však jeho anonymný autor. Jozef Ignác Martinovič vo svojich hláseniach šéfovi tajnej polície Franzovi Gotthardimu okrem iného opisuje, že leták videl.⁴⁰ Podáva však nesprávne informácie o autorstve. Ferdinand, knieža z Braunschweigu vraj daroval 1000 zlatých Johannovi Heinrichovi Campemu, teda inému obdivovateľovi revolúcie, za napísanie *Kreuzzug*. Už sa nedozvieme, či Martinovič Gotthardiho vedome zavádzal, alebo sa autorstvo pamfletu naozaj pripisovalo problematickému publicistovi Campemu.⁴¹

V novembri 1791 nariadila uhorská kancelária prehliadky v kníhkupectvách s cieľom nájsť a skonfiškovať zakázané knihy a tiež výtlačky pamfletu.⁴² Vyšetrovanie prinieslo výsledky. *Kreuzzug* sa našiel v niekoľkých kníhkupectvách v Bratislave a Pešti. Uhorská kancelária nariadila miestodržiteľstvu, ako má postupovať – vyšetrovať všetkých peštianskych a budínskych kníhkupcov súčasne, aby zatiaľ čo jedného kníhkupca preverujú, neboli problematické knihy schované v inom kníhkupectve. Vyšetrovanie malo viesť aj k zisteniam, či kníhkupci nedisponujú súkromnou tlačiarňou a tiež akými cestami sa dostali k prohibítám.⁴³ V júli 1792 musel vypovedať peštiansky kníhkupec Johann Lindauer. Vyhlásil, že mal v predchádzajúcom roku približne 20 exemplárov. Dostal ich od svojho brata, kníhkupca v Mníchove. Na otázku, či z týchto exemplárov poslal iným kníhkupcom, ak áno, ktorým a koľko, odpovedal, že poslal 12 kusov Filipovi Ulrichovi Mahlerovi do Bratislavy a 8 predal, pričom si nespomína, komu. Na otázku, či poznal obsah kníh, či boli dovezené s vedomím revizorátu a ak áno, ktorý revizorát ich revidoval, odpovedal, že o obsahu nevedel nič a knihy boli revidované vo Viedni. Táto Lindauerova výpoveď neobsahovala celú pravdu. Vyšlo najavo, že nielen spomenutý Mahler, ale i ďalší bratislavskí kníhkupci Anton Löwe a Andreas Schwaiger mali a predali niekoľko exemplárov. Vyšetrit' to mali úradníci Bratislavskej stolice.⁴⁴ Schwaiger totiž vypovedal, že dostal od Lindauera 12 exemplárov, (teda rovnako ako Mahler) a všetky boli v čase priznania predané. Toto priznanie však prišlo až pri druhom vyšetrovaní – pri prvom Schwaiger nebol prítomný a jeho zamestnanec oznámil, že o knihe nič nevie. Podobný scenár nastal i v Löweho kníhkupectve. V čase jeho neprítomnosti sa o obchod staral sluha. Tento u neho už nepracuje a Löwe údajne nemal celkom presné informácie, či brožúru predával alebo nie. Pri druhej výpovedi sa však „rozpamätal“, že pred

sa zmieňuje o preklade do maďarčiny, ale tento preklad, resp. jeho vydanie nie je v literatúre a prameňoch preukázateľné.

39 MNL – OL, cs. 78, 6908, f. 362-363.

40 BENDA, Kálmán. *A magyar jakobinusok iratai. I.* Budapest : Akadémiai kiadó, 1957, s. 492-493; KOWALSKÁ – KANTEK, ref. 7, s. 143.

41 BENDA, ref. 40, s. 662-664, 783-784.

42 MNL – OL, C 60, cs. 208, 27811, f. 199-201.

43 MNL – OL, C 60, cs. 78, 22262, f. 177-179. Problematické knihy sa našli predovšetkým v kníhkupectve Kilian a Stahel: cs. 79, 19264, f. 524. Pamflet tu ako „*Die Züge gegen die Franken*“ cenzor pripísal Friedrichovi von Trenck. V náleze aj Martinovičove *Oratio ad proceses* a menej známy traktát o cenzúre. [MARTINOVIČ, Jozef Ignác]. *Discussio oratoria in eos, qui in librorum censuram invehuntur.* [b. m.] : [b. t.], [b. r.].

44 MNL – OL, C 60, cs. 81, 25333, f. 181-186.

šiestimi mesiacmi mu Lindauer poslal 12 exemplárov, ktoré hneď predali. Mená kupcov neregistrujú, ale údajne si dva alebo tri exempláre kúpil nejaký dôstojník. O vyšetrovaní informoval miestodržiteľstvo bratislavský podžupan Michal Beňovský. Okrem toho, že kníhkupcov vypočul, prezrel aj ich sklady, ale nenašiel údajne nič.

Podstatné však bolo, že sa ukázalo, že Lindauer klamal a vyhýbavo sa k veci postavili pri prvom vyšetrovaní všetci z vypočúvaných. Výpovede kníhkupcov neboli kompatibilné a ukazovali, že sa v Pešti i Bratislave predali násobky toho, čo priznal Lindauer. Pamflet išiel pravdepodobne dobre na odbyt, resp. sa kníhkupcom podarilo pred úradníkmi zatajiť ešte nepredané výtlačky. Keď chceli Lindauera znovu vypočuť, ukázalo sa, že odišiel do Temešváru.⁴⁵ Ale možno sa iba snažil získať čas. Vo februári 1793 potom pri výpovedi na otázku, či kníhkupcom Löwemu a Schwaigerovi poslal po 12 exemplárov, odpovedal, že podľa účtov kníhkupectva naozaj poslal spomenutým kníhkupcom po 12 exemplárov, ale bolo to v čase, keď zákaz ešte nebol zverejnený. To ho však nezabavovalo viny. Podozrivú knihu mal cenzor zadržať a komunikovať o nej s nadriadenými. Na otázku, či poslal výtlačky iným kníhkupcom, odpovedal, že mu o tom nie je nič známe. Na otázku koľko exemplárov teda mal, vypovedal, že výtlačky vymenil na Veľkonočnom veľtrhu v Lipsku so svojim bratom, mníchovským kníhkupcom za iné knihy. Neeviduje údajne presný počet exemplárov a táto výmena nie je zaznamenaná v účtoch. Na otázku, kto ich pri dovoze revidoval, zopakoval, že titul prešiel cenzúrou vo Viedni. Ukazuje sa, že Lindauer pod tlakom okolností zmenil vo výpovedi nielen počet exemplárov. Predtým uvedený Mahler sa z transakcie vytratil. Miestodržiteľstvo prikázalo peštianskemu magistrátu vyšetriť, kto *Kreuzzug* revidoval.⁴⁶ Lindauer poslal vyhlásenie, že sa nemôže preukázať osvedčením o cenzúre, lebo vo Viedni nie je obvyklé takéto doklad vydávať, čo doložil i pripojeným vyhlásením iného viedenského kníhkupca Christoha Petra Rehma.⁴⁷ Na základe Lindauerovho tvrdenia, že sa nevie preukázať potvrdením o revízii tlače vo Viedni, vydala uhorska kancelária nariadenie, že kníhkupci si majú takéto potvrdenie o revízii vyžiadať a priložiť ho k balíkom na uhorskom tridsiatkovom úrade, aj preto, aby sa nemohlo stať, že popri knihách revidovaných vo Viedni sa budú snažiť doviesť i knihy nerevidované.⁴⁸

Dňa 29. augusta 1794 vypovedal Jozef Hajnóczy, že „*Kreuzzug sa nachádzal už v mnohých rukách, obzvlášť sa dal získať u zosnulého kníhkupca Strohmayera*“.⁴⁹ Ukazuje sa teda, že pamflet bol v Uhorsku známy a do jeho predaja bolo zapojených viac subjektov.

U Ignáca Strohmayera sa dal kúpiť nielen *Kreuzzug*. V tom čase mal kníhkupectvá v Pešti, Budíne a Košiciach. Stroh Mayer poslal v lete 1792 cenzorovi Schafrathovi na kontrolu súpis kníh. Schafrath odovzdal tento súpis Riethallerovi. Potom Stroh Mayer údajne poslal k Riethallerovi svojho sluhu, aby urgoval povolenie. Keď mu oznámili,

45 MNL – OL, C 60, cs. 81, 28102, f. 191-196, cs. 84, 1239.

46 MNL – OL, C 60, cs. 84, 4542, f. 13-17.

47 MNL – OL, C 60, cs. 84, 10326, f. 19-27. Distribúciu pamfletu mali vyšetriť aj v Temešvári a Temešvárskej stolici: cs. 84, 21763, f. 28-30; 27080, f. 37; 29918, f. 33-36; cs. 86, 1280, f. 393-396, cs. 86, 4148, f. 485.

48 MNL – OL, C 60, cs. 208, 21571, f. 261-262.

49 BENDA, ref. 23, s. 106; KOWALSKÁ – KANTEK, ref. 7, s. 183.

že má počkat dva dni, pýtal si vraj súpis späť s odôvodnením, že ho nedá vytlačiť. Cenzor stihol označiť zakázané knihy a žiadal, aby ich peštiansky magistrát skonfiškoval. Ukázalo sa, že Strohmayer ich medzičasom previezol do Košíc. Na naliehanie cenzora pripustil, že je pripravený poslať ich pri najbližšej príležitosti, ktorou mal byť peštiansky trh, zase naspäť. Strohmayer tiež tvrdil, že zo všetkých svojich kníhkupectiev už odstránil zakázané knihy a na otázku, ako sa knihy dostali do kráľovstva odpovedal, že všetko čo dovezie ukáže cenzorovi a že nepozná a ani nemá dôvod používať „*tajné cesty*“.⁵⁰

Približne o rok neskôr urobil košický lokálny cenzor Móric Sahlhausen prehliadku v Strohmayerovom košickom kníhkupectve. Zostavil zoznamy zakázaných a podozrivých kníh a tiež tých, ktoré podľa neho obsahovali „*gallicae revolutionis principia*“. Strohmayera mal vypočuť magistrát s cieľom zistiť, ako sa tieto knihy dostali do kráľovstva.⁵¹ Toto bol obvyklý scenár – nález, súpis, hlásenie a vyžiadanie stanoviska kníhkupeca. Ten sa spravidla bránil tým, že knihy cenzor videl alebo v čase importu ešte neboli zakázané. Bola to len čiastočná pravda. Cenzori pri hľadaní aktuálnych politických pamfletov označovali za zakázané aj knihy vydané v 80. rokoch alebo ešte staršie, ktoré pred rokom 1790 nevyvolali nijakú pozornosť, boli povolené bez obmedzenia alebo mali stupeň povolenia *toleratur*. To bol aj prípad Strohmayerových kníhkupectiev. Ukazuje sa nielen to, že kníhkupec robil presuny medzi pobočkami s cieľom vyhnúť sa problémom, ale aj zmena uhlu pohľadu cenzora, relatívnosť pojmov škodlivé, neškodné, zakázané, povolené vzhľadom na aktuálnu spoločensko-politickú klímu.

Návštevy cenzorov v kníhkupectvách a čítárňach prinášali výsledky nielen v podobe zoznamov zakázaných kníh. Ukazujú nám aspoň časť obrany kníhkupecov pred kontrolným tlakom. Na jeseň 1793 vykonal takéto kontrolné a pravdepodobne neohlásené návštevy cenzor Hadaly a spísal o nich podrobnú správu. Kníhkupci mu údajne súpisy ponuky ukázali veľmi váhavo s odôvodnením, že sa to ani nedá urobiť, lebo prijímajú stále nové a museli by „*poprehadzovať celý obchod*“. Kníhkupec Johann Doll žiaden súpis neposkytol a pod rôznymi zámienkami jeho zaslanie odďaľoval. V kníhkupectve tlačiar Šimona Petra Webera našiel Weberom vytlačené a zakázané dielo *Babuk, oder Der Volks-Verleumder* od Michala Piringera a tiež zakázané a hľadané *Grosse Wahrheiten und Beweise*. Spolu našiel 272 zakázaných kníh. V porovnaní s výsledkami iných prehliadok to bolo veľmi veľké množstvo.

Hadaly ďalej hlásil, že u Löweho našiel ešte v apríli 27 kusov rozpravy Jozefa Benčíka *Dissertatio statistica de nationali Hungarorum industria*. Zakázanú brožúru *Intoleranz des katholischen Klerus*, ktorej autorstvo sa pripisuje Jánovi Molnárovi alebo Jozefovi Hajnóczymu, našiel aj u Mahlera. Löwe Hadalymu oznámil, že ju má od budúceho tlačiar Landerera alebo peštianskeho kníhkupeca Lindauera. Mahler ju údajne získal od Lindauera.

Hadaly vizitoval i čítárne, kde si tiež vyžiadaval súpisy. Weissenthall sa údajne snažil „*všetkými spôsobmi očistiť čítareň od podozrivých kníh*“. Takto pravdepodobne komentoval fakt, že kontrola nepriniesla výsledok. V správe tiež dodáva, že čítárne kontroloval

50 MNL – OL, C 60, cs. 81, 15322, f. 42-46; 24782, f. 48, 25524, f. 50-55. V súpise zakázaných a podozrivých kníh hlavne diela Karla Friedrich Bahrdta, Johanna Jacoba Hessa a i.

51 MNL – OL, C 60, cs. 82, 29931, f. 539-544.

opakovane a knihy, ktoré zhabal, musel vrátiť vlastníkom, lebo v prekladoch boli povolené. Hadalyho správa vyvolala ďalšie vyšetrovanie. Bratislavský magistrát mal vypočuť Mahlera vo veci distribúcie exemplárov *Intoleranz*.⁵² Pretože Mahlerove a Löweho informácie o zdroji smerovali do budínskej landererovskej tlačiarne, mal vypovedať jej faktor Michal Landerer, či bol brožúra u neho vytlačená a kto ju revidoval. Budínsky magistrát nezistil nič. Michal Landerer, faktor tlačiarne v čase, keď mala byť brožúra vytlačená, bol údajne v Bratislave. Aktuálny faktor tlačiarne Ján Tomencsek o tejto veci vraj nevedel nič.⁵³ Miestodržiteľstvo sa prirodzene s takouto odpoveďou neuspokojilo a prikázalo bratislavskému magistrátu, aby získalo od Michala Landerera stanovisko. Bratislavský magistrát nahlásil konfiškáciu 62 nezviazaných exemplárov nachádzajúcich sa u Mahlera a tiež stanovisko Michala Landerera. Landerer oznámil, že 300 exemplárov dostal od neznámeho človeka zadarmo. V máji 1792 v čase korunovácie Františka II. z nich predal 200 kusov po 45 gráciarov v Budíne a Pešti, 50 kusov poslal Löwemu a rovnaký počet Mahlerovi. Okrem toho tvrdil, že výpoveď o dare od neznámeho človeka je nedôveryhodná, pretože uvedené počty nesúhlasia s tým, čo sa našlo u Löweho a Mahlera – 56 a 80 kusov.⁵⁴

Iné stopy viedli k Lindauerovi. Pri vyšetrovaní sa snažil peštiansky magistrát presvedčiť, že žiadne exempláre nemá. Mal 150 kusov, ktoré vraj v čase posledného snemu kúpil od neznámeho obchodníka – nezisťoval, kto to je a ani ako sa volá. Časť z nich rozpredal Mahlerovi, Dollovi, Schwaigerovi a Löwemu a ostatné predal sám. O cenzúre textu nič nevedel.⁵⁵

Ako to teda naozaj bolo? *Intoleranz* je ukázkovým príkladom dokonalého utajenia: autorstva, tlače i distribúcie. Vyšla dokonca s dvoma falošnými impresami: „*In protestantischen Deutschlande*“ a „*im Stein am Anger ... mit bischöflichen Lettern*“. Podľa Judit Vizkelety-Eesedy však obe verzie vznikli v peštianskej landererovskej tlačiarňi. Vyšetrovanie ukázalo iba to, že zakázanú brožúru predávali takmer vo všetkých kníhkupectvách. Landererove a Lindauerove vyhlásenia o dare, resp. kúpe od neznámej osoby naznačujú, že kníhkupci si z vyšetrovania radných ťažkú hlavu nerobili a na priznanie pravdy pravdepodobne ani nepomýšľali.

Niečo o metodike zatajovania problematického dovozu sa dozvedáme z iného podozrenia, ktoré padlo na kníhkupca Mahlera. V rámci prehliadok čítární objavil bratislavský cenzor Mathias Riethaller okrem iného zakázanú drámu *Van der Noot*. Rozpráva príbeh o povstaní proti Jozefovi II. roku 1789 v Belgicku. Jeho hlavný hrdina Hendrik Karl Nicolaas van der Noot (1731 alebo 1750 – 1827) bol bojovníkom proti jozefínskym reformám. Netreba podčiarkovať, že akékoľvek zmienky o odboji, nepokoji či povstaní boli v tomto období nežiaduce. Kniha sa našla v peštianskej čítárni Johanna Gleix-

52 [PIRINGER, Michael]. *Babuk, oder Volks-Verleumder in den angeblichen grossen Wahrheiten und Beweisen...* Pressburg : Weber, 1792; [BENČÍK, Jozef]. *Dissertatio statistica de industria nationali Hungarorum*. Viennae : [b. t.], 1792; [MOLNÁR, Ján]. *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten ... Gedruckt im protestantischen Deutschlande*. [Pest] : [Landerer], 1792; VIZKELETY-ECSEDY, ref. 16, s. 154; MNL – OL, C 60, cs. 82, 25109, f. 356-360.

53 MNL – OL, C 60, cs. 86, 1060, f. 384-386.

54 MNL – OL, C 60, cs. 82, 30207, f. 547-548; 27473, f. 432-434, cs. 86, 3232, f. 454.

55 MNL – OL, C 60, cs. 86, 768, f. 530; 6789, f. 532-533.

nera. Gleixner tvrdil, že knihu získal od Mahlera a ten sa vyjadril, že knihu priviezol z lípskeho veľtrhu v čase, keď ešte nebola uvedená v katalógu zakázaných kníh, takže bez problémov podstúpila revíziu a neskôr ju poslal Gleixnerovi do Pešti spolu s inými knihami.⁵⁶ K Mahlerovmu stanovisku sa musel vyjadriť bratislavský lokálny cenzor Karol Hadaly, pretože podľa pravidiel mu takáto kniha mala byť podozrivá – mal ju zadržať, spísať stanovisko, poslať nadriadenému a čakať na pokyny. Karol Hadaly v liste študijnému riaditeľovi osvetľuje, že *Van der Noot* ani iné knihy od Mahlera na revíziu nikdy nedostal. Ako keby sa snažil odvrátiť od seba obvinenie z nedôslednosti alebo nevhodného postupu – osvetľoval, že v predchádzajúcich rokoch cenzuroval viaceré knihy, ktoré priviezol Mahler z Lipska, pričom už ich názvy hovorili za všetko a nemal žiaden dôvod nezadržať taký titul ako *Van der Noot*. Okrem toho poukázal na nekonzistentnosť Mahlerových vyhlásení. Mahler údajne pred magistrátom vyhlásil, že knihy priviezol z lípskeho Veľkonočného veľtrhu. Budínsky revízor ich v Gleixnerovej čítarni objavil v júni. Ale podľa Hadalyho revízneho denníka knihy expedoval 1. júla. Toto stanovisko mu potvrdil tridsiatkový úrad. Mahler dostal mierny trest – magistrát ho mal napomenúť a vystríhať pred ďalším rozširovaním zakázaných kníh. Aj tento prípad nám však ukazuje, že knihkupci vo svojich vyhláseniach úrady vedome zavádzali.⁵⁷

Nemôžeme samozrejme vylúčiť, ale zatiaľ ani ničím podložiť domnienku, že do systému tajného obehu boli nejakým spôsobom zapojení i cenzori. Uvedený príklad ukazuje, že knihy sa na revízoráte mohli zdržať aj niekoľko mesiacov – knihy dovezené z Veľkonočného veľtrhu expedovali z revízorátu 1. júla. Predovšetkým doba od zadržania po napísanie stanoviska mohla poskytnúť knihkupcovi či vlastníčkovi priestor na „vyjednávanie“ s cenzorom alebo inými kompetentnými osobami.

Na jeseň 1795 nariadila uhorská kancelária vyšetriť, ako je možné, že medzi knihami dovezenými pre bratislavského knihkupca Andreasa Schwaigera z Lipska je aj zakázaná kniha Thomasa Paineho v nemeckom preklade *Gesunder Menschen Verstand*. Knihu teda pravdepodobne zachytili a cenzurovali vo Viedni. Miestodržiteľstvo požiadalo Schwaigera o stanovisko.⁵⁸ Schwaiger vysvetlil, že ide len o nedorozumenie, ktorého sa dopustil jeho korešpondent. Zamenil totiž balíky, resp. adresy na nich. Kniha mala správne púťovať k akémusi profesorovi do Regensburgu. Na potvrdenie svojho vyhlásenia pripojil list zmieneného komisionára Jacobäera vysvetľujúceho, že Schwaigerov balík odišiel do Regensburgu a prosí ho, aby balík poslal späť a on uvedie všetko na pravú mieru. Z listu zároveň vyplýva, že spolu s Paineho knihou putoval cez viedenského knihkupca Dolla tiež skonfiškovaný *Berlinsche Monatschrift*.⁵⁹

Je otázne, či naozaj išlo len o zámenu a nie zakrývaci t'ah, ktorý Schwaiger vymyslel, aby sa ochránil pred obvinením z dovozu takej problematickej knihy, ako bolo Paineho revolučné, politicko-filozofické dielo, zakázané v roku 1794. Roku 1795 už platila prísnejšia legislatíva. Nebol to Schwaigerov prvý problém s cenzúrou, takže podľa platného nariadenia mu hrozilo i odobratie knihkupeckej živnosti. Schwaiger mal dobrý dôvod

56 MNL – OL, C 60, es. 79, 5957, f. 359-360.

57 MNL – OL, C 60, es. 79, 8229, f. 367-371.

58 MNL – OL, C 60, es. 89, 20480, f. 283-290.

59 MNL – OL, C 60, es. 89, 24022, 318-320, 336; 27006, f. 352-353.

vymyslieť príbeh o zámene a doložiť ho listom, ktorý mohol komisionár poslať dodatočne na požiadanie.

Skutočnosť, že napriek mnohým opatreniam koluje v spoločnosti nezanedbateľné množstvo nevhodných kníh a brožúr, opisuje v liste miestodržiteľstvu dekan Filozofickej fakulty Budínskej univerzity Ľudovít Mitterpacher. Podľa neho sa Ján Laczkovics v knihe *A keresztény valásban magát oktatatni ember* posmešne a neslušne vyjadruje o kresťanských mystériách. Mitterpacher si kladie otázku, ako sa takéto knihy dostávajú do Pešti, ako to, že sú verejne prístupné na verejných trhoch alebo v čítárňach. Žiada opatrenia proti „tajnému dovozu“ kníh do Uhorska.⁶⁰

Na rozširovanie tejto brožúry upozornil i kardinál Jozef Baťán. Podnety oboch vyvolali bezvýsledné vyšetrovanie. Mitterpacherova domnienka, že išlo o dovoz, bola nesprávna. Brožúra s impresom „*Jerusalem*“ pravdepodobne vyšla opäť v peštianskej landererovskej tlačiarňi. Keď pri tejto príležitosti vypovedali faktori niekoľkých tlačiarňí, faktor landererovskej tlačiarne v Pešti Gabriel Rác sa vyjadril, že nevie, kde knihu vytlačili.⁶¹

Poštové vozy, elitní odberatelia, študenti a sprostredkovatelia

Vojak, dobrodruh a radikálny osvietenec barón Friedrich von Trenck sa do uhorských dejín zapísal najmä sériou pamfletov vydaných v rokoch 1790 – 1791. Vydával ich bez impresa a za viac-menej ilegálnych okolností – bez aprobácie. Vyvolal nielen rozruch, ale aj svoje internovanie a nakoniec vyhodenie z krajiny. V apríli 1792 prišiel do Hamburgu a tu pokračoval vo svojich publicistických aktivitách – začal vydávať politický mesačník *Monatsschrift*.

Monatsschrift priniesol zmes Trenckových publikovaných i nových textov, politických aj beletrizovaných, poéziu nevynímajúc. Je tu veľa článkov týkajúcich sa Uhorska, jeho vnútornej politiky. *Monatsschrift* vydával s cieľom dostať ho do Uhorska, ale pravdepodobne ho rozširoval aj do iných končín sveta. V poslednom čísle sa zmieňuje o prenasledovaní a zákaze periodika. Hoci boli údajne jeho prvé zošity koncipované zdržanlivo, vo Viedni boli zakázané. Trenck využil skutočnosť, že v Hamburgu bola miernejšia cenzúra ako v iných nemeckých teritóriách. V dôsledku toho sa tu však koncentrovali radikálni osvieteneci osvojujúci si jakobínske idey. Trenckova radikalizácia však po vypuknutí revolúcie nezostala nepovšimnutá, hoci sa sám od jakobínov dištancoval. *Monatsschrift* bol zakázaný. Jeho vydávanie skončilo a od roku 1793 ho mala nahradiť *Proserpina* s falošným impresom „*Mainz und Altona*“. V skutočnosti ju však vydával hamburský tlačiar Johann Peter Treder, čo úrady čoskoro odhalili. Mala len dve čísla. Trenck na jar 1793 odišiel do Paríža.⁶²

60 [LACSKOVICS, János]. *A' keresztény vallásban magát oktatatni vágyódó utazó ember*. *Jerusalem* [Pest]: [Landerer], [1791]; VIZKELETY-ECSEDY, ref. 16, s. 150; MNL – OL, C 60, cs. 82, 15490.

61 MNL – OL, C 60, cs. 78, 18964, f. 262-273.

62 KOLLÁROVÁ, Ivona. Vydavateľské aktivity Friedricha von Trenck v podmienkach uhorskej cenzúry. In *Studia Bibliographica Posoniensia 2015*. Bratislava: Univerzitná knižnica, 2015, s. 95-102. ISBN 978-80-89303-47-2; GRAB, Walter. *Friedrich von der Trenck. Hochstapler und Freiheitsmartyrer und andere Studien zur Revolutions- und Literaturgeschichte*. Kronberg im Taunus: Scriptor, 1977, s. 41-52; *Monatsschrift*, 12. Heft, s. 1131.

Jeho neurčité zmienky o problémoch s cenzúrou osvetľujú záznamy uhorských úradov. V septembri 1792 zachytil cenzor Mathias Riethaller na tridsiatkovej stanici zásielku obsahujúcu dva zväzky, z ktorých jeden bol určený podžupanovi Gemerskej stolice Štefanovi Mariássymu, druhý Michalovi Landererovi. V oboch sa nachádzali prvé štyri čísla *Monathschrift*. V balíku určenom Landererovi bol okrem toho Trenckov *Gedicht bey der Uebersicht seines Schicksals*, zveršovaný príbeh zážitkov z Uhorska v satirickom tóne.⁶³ Cenzor považoval obsah zásielky za urážlivý a požiadal o stanovisko miestodržiteľstva. O nejaký čas zachytil Riethaller znovu zásielku s dvoma zväzkami. Opäť obsahovala *Monathschrift*, tentokrát určený podžupanovi Peštianskej stolice Jurajovi Laczkovicsovi. Druhý zväzok bol určený Landererovi. Začiatkom októbra Riethaller do tretice zaistil podobnú zásielku: jeden zväzok bol určený pre podžupana Laczkovicsa, druhý pre Landerera. Zásielka obsahovala 5. a 6. číslo mesačníka. Miestodržiteľstvo rozhodlo, že Laczkovicsovi môžu zásielku odovzdať na základe nariadenia o povolení dovozu zakázaných kníh vzdelaným a diskretným osobám a Landererovu zásielku mali skonfiškovať. O nálezoch informovalo viedenskú dvorskú kanceláriu, pričom upozornilo na niekoľko okolností: každá zásielka obsahovala viac exemplárov z každého diela a dalo sa predpokladať, že neboli určené len pre súkromné použitie, ale aj na distribúciu ďalším osobám. Texty neboli dosiaľ riadne cenzurované. Niektoré balíky prišli z Viedne do Budína rozbalené a so strhnutými pečatami viedenskej colnice. Toto povolenie hovorí o štyroch, nie o troch balíkoch. Vzniklo podozrenie, že Landererov spolupracovník vo Viedni nejakým spôsobom manipuloval so zásielkou na jej ceste z Viedne do Budína. Hoci si dnes na základe týchto informácií nevieme celkom presne predstaviť, čo sa vlastne udialo, stačilo to na spustenie rozsiahleho vyšetrovania všetkých zainteresovaných.

Z vyšetrovania vyplynulo, že hoci boli balíky určené rôznym osobám, colné povolenie bolo vystavené na Landerera, ktorý zabezpečoval dovoz pre všetkých. Balíky boli dovezené z Viedne do Budína. Tu ich vyložili z poštového voza, odovzdali tridsiatkovej stanici a opečiatkovali. Na tejto tridsiatkovej stanici bola zaregistrovaná aj oprava, resp. falšovanie (*correctio*) povolenia a poškodenie pečate (pravdepodobne získanej vo Viedni). Zdalo sa teda, že to uskutočnil Landererov komisionár, ktorý zároveň zatajil štvrtý balík obsiahnutý v colnom povolení. Napriek vyšetrovaniu sa nepodarilo odhaliť a preukázať to najdôležitejšie – kto manipuloval so zásielkou, kto zariadil, aby bolo povolenie vystavené na Landererovo meno a čo presne v tejto veci podnikol Landerer. Po niekoľkých týždňoch urgovania Landerer v obsiahlom liste zaslanom budínskemu magistrátu odpovedal na otázky súvisiace s kauzou. Tvrdil, že podžupan a osoby zastávajúce verejné funkcie majú legálnu možnosť čítať čokoľvek, a preto poveril svojho splnomocnenca, aby pre nich vykonal túto službu legálnou cestou – prostredníctvom kráľovskej pošty a tridsiatkovej stanice. Landerer odmietol všetky obvinenia z nelegálneho počínania a zaútočil na cenzora. Riethaller balíky bez jeho vedomia proti platnej inštrukcii odniesol z pošty na tridsiatkový úrad, aby ich nakoniec skonfiškoval, pričom porušil jeho práva. Jediné cenzor môže odpovedať na otázku, či medzi balíkmi našiel list alebo nejaké poverenie. Ak ho našiel, len on vie, kým boli napísané a prečo ich neodovzdal miestodržiteľstvu spolu s balíkmi. Nakoniec zdôrazňuje, že svojimi aktivitami pri-

63 TRENCK, Friedrich. *Gedicht bey der Uebersicht seines Schicksals*, ... Altona : [b. m.], 1792.

spieva k prosperite mesta, podozrenia sú neopodstatnené, udanie nespravodlivé a cenzor si zanedbal svoje povinnosti.

Pretože z Landererovho stanoviska nevyplývalo nič podstatné, miestodržiteľstvo navrhlo, aby sa v ďalšom vyšetrovaní zamerali na poštový voz. Bolo potrebné zistiť predovšetkým okolnosti transportu balíkov cez Viedeň.

Keď v januári 1793 začal Trenck namiesto *Monathschrift* vydávať mesačník *Proserpina*, Uhorská dvorská kancelária ho okamžite zakázala.

Trenckove diela do Uhorska tajne dovážal lipský kníhkupec Gräff a tu ich predával po šesť zlatých za exemplár. Všetci revízori mali bdieť, aby sa knihy nedostali do Uhorska poštovými vozmi alebo iným spôsobom, pričom bolo potrebné sledovať aj cesty z Moravy a import z Francúzska. Zodpovednosť mal i prezident Uhorskej komory a riaditeľ expedície poštových vozov. Cena šesť zlatých naznačuje, že Trenck až tak nepreháňal, keď o sebe tvrdil, že je obľúbený autor a jeho vydania sa predávajú so ziskom. Môžeme tiež pripustiť, že cenu navyšoval chýr o jeho osobe a samotné zákazy, ktoré robili knihy vyhľadávanými. V júli hlásil Riethaller miestodržiteľstvu, že nemá žiadne indície o ďalšom dovoze ani poštovými vozmi, ani inými cestami. Budínsky lokálny cenzor Leopold Schafrath poslal miestodržiteľstvu podobnú správu. A rovnako sa vyjadril košický študijný riaditeľ.

Záznamy lokálnych cenzorov však ukazujú, že jeho knihy boli napriek zákazom v ponuke kníhkupectiev.⁶⁴

Trenck sa vo svojej autobiografii zmieňuje o priateľstve s Jozefom II. a Leopoldom II. a o priateľstvách s príslušníkmi uhorských elit. Preukázateľná je jeho korešpondencia s jakobínom Jánom Laczkovicom (1754 – 1795). Do maďarčiny preložil *Der macedonische Held*. Na jeseň 1791 Laczkovic pravdepodobne pomáhal Trenckovi s oslobodením a so získaním penzie. Knižné zásielky ukazujú na jeho kontakty s peštianskymi podžupanmi Jurajom Laczkovicom a Jozefom Szilyom i s podžupanom Gemerskej stolice Štefanom Mariássym,⁶⁵ hoci sa pri vyšetrovaní priznali iba k povrchnej známosti, z ktorej vyplynula Trenckova aktivita v zasielaní výtlačkov. Rovnako sa k nemu nehlásili ani príslušníci landererovského klanu pôsobiaci v tom čase v Pešti, Bratislave a Košiciach, ale ich aktivity pri vydávaní a distribúcií jeho textov boli rozsiahle.

Môžeme pripustiť, že súkromné kontakty s vysokopostavenými osobami si Trenck v Uhorsku vybudoval aj preto, aby ich mohol použiť ako prostredníkov na predaj svojich textov. Nikdy sa netajil tým, že písanie je pre neho spôsob obživy, pretože jeho penzia nestačí na to, aby uživil svoju veľkú rodinu. Hoci na distribúciu svojich textov používal najmä súkromné cesty, kľúčovú rolu tu zrejme hrali i styky s tlačiarňami, ktorí dali do tlače jeho diela s rizikom hroziacich problémov. Vyšetrovanie a zasielanie viacerých výtlačkov jedného diela či čísla časopisu otvára otázku, aký podiel mali podžupan na distribúcií textov vo svojom okolí. Musíme pripustiť, že viac ako priateľstvo viedla Trencka snaha využiť istú mieru imunity vysokopostavených osôb na príjem a rozširovanie problematického časopisu.⁶⁶

64 KOLLÁROVÁ, ref. 62, s. 96-100.

65 ZSIGMOND, Gyula. Őnéletrajz. In *Trenck Frigyes báró. Emlékezetes élettörténete*. Budapest : Európa, 1989, s. 377. ISBN 963-07-4992-0; BENDA, ref. 23, s. 98; GRAB, ref. 62, s. 31.

66 O úlohe šľachty využívajúcej politickú imunitu v ilegálnej distribúcii: HAUGH, Christine. Topographie

Michal Landerer vytlačil vo svojej budínskej tlačiarni s falošným impresom dva zväzky jeho zobraňovaných spisov a pravdepodobne i ďalšie texty. V súvislosti s ním treba pripomenúť, že bol po odhalení Martinovičovho sprisahania odsúdený ako jakobín na sťatie mečom a stratu majetku. Trest mu neskôr zmiernili na väzenie.

Roku 1806 nahlásil kremnický advokát miestodržiteľskej rade, že v „*Landererovských novinách*“ sa našli vložené súkromné listy. Landerovské noviny nemohli byť nič iné ako v úvode spomenuté *Pressburger Zeitung* vydávané Landerovcami niekoľko desaťročí. Žiadne ďalšie fakty okolo tejto zásielky nepoznáme. Listy odovzdali poštovému úradu a Landerer mal na magistráte vypovedať, prečo používa na zasielanie listov tento nelegálny spôsob.⁶⁷ V jemných náznakoch sa tu objavuje niečo, čo síce nevieme celkom dobre preukázať, čo ale pred nás stavia otázku, možno hypotézu, že na jednej strane bola pošta sprostredkovateľom nelegálnych zásielok periodík, na druhej strane v časoch napoleonských vojen, prísnej kontroly zásielok mohli cenzurované a povolené výtlačky novín slúžiť ako prostriedok pašovania iného problematického obsahu. Len ďalší výskum túto hypotézu poprie alebo potvrdí.

Ešte v 80. rokoch 18. storočia bolo meno vysokopostavenej osoby pri dovoze problematických kníh dokladom nedotknuteľnosti (podľa nariadenia z 24. februára 1783 bol dovoz zakázaných kníh pre urodzených a vzdelaných ľudí povolený). Trenckove kauzy a nové nariadenia ukazujú, že v 90. rokoch už nemuselo platiť. Keď frankfurtský kníhkupec Friedrich David Esslinger poslal grófovi Mikulášovi Forgáčovi niekoľko francúzskych kníh, bratislavská cenzúra ich zadržala a jednu skonfiškovala ako zakázanú. Forgáč vo svojom liste – žiadosti o vrátenie – deklaruje, že je vzdelaným a poslušným poddaným, knihy sú určené pre jeho zbierku a ich vlastníctvo majú chápať predovšetkým ako záujem o literatúru a nie ako prejav preferovania nevhodným ideí.⁶⁸

V novembri 1795 zadržal Karol Hadaly zásielku viedenského kníhkupeca Josepha Stahela. Bola určená do Banskej Štiavnice banskému praktikantovi grófa Pálffyho. Obsahovala tri čísla historicko-politického časopisu *Minerva* z júla, augusta a septembra 1795. Cenzor považoval časopis za podozrivý a vrátiť ho chcel až potom, ako si bude istý, že ho neobjaví v aktualizácii indexu. V balíku bol aj exemplár zakázanej knihy *Kurze Geschichte der ewangelisch-lutherischen Kirche in Ungarn* s povolením pre štiavnického senátora Pavla Sietzenthalera vydanom viedenským dvorským revízorom Karolom Eschericsom s vedomím uhorskej kancelárie. Hadaly knihu zhabal aj napriek tomu s odôvodnením, že v Uhorsku je zakázaná. Podľa neho sa takto – zaobstarávaním kníh vo Viedni, nie v Budíne, s cieľom obísť cenzúru – nielen obchádza účinnosť platných nariadení, ale aj berie zisk uhorským kníhkupecom. Preto majú adresáti požiadať miestodržiteľstvo o povolenie.⁶⁹

des literarischen Untergrunds im Europa des 18. Jahrhunderts: Produktion, Distribution und Konsumtion von „verbotenen Lesestoffen“. In HAUGH, Christine – MAYER, Franziska – SCHRÖDER, Winfried (eds.). *Geheimliteratur und Geheimbuchhandel in Europa im 18. Jahrhundert*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2011, s. 24. ISBN 978-3-447-06478-1.

67 Archív mesta Bratislava, Nariadenia miestodržiteľskej rady, F 4 č. 77, 450. 6. apríl 1806.

68 MNL – OL, C 60, cs. 81, 22613, 166-167. Zakázaná kniha: LAVICOMTERIE DE SAINT-SAMSON, Louis. *Les crimes des rois de France, depuis Clovis jusqu'à Louis XVI*. Paris : bureau des „Révolutions de Paris“, 1792.

69 [TEKUŠ, Ján Michal]. *Kurze Geschichte der ewangelisch-lutherischen Kirche in Ungarn*. Göttingen :

V týchto kauzách sa do popredia dostávajú nielen elitní odberatelia, ale i fakt, že namiesto jednoduchého princípu dovozca – odberateľ sa systém komplikuje ďalšími prvkami, ktoré v predchádzajúcom období v aktách takmer nevystupujú. Sú to študenti a rôzni sprostredkovatelia problematického importu.

Roku 1797 miestodržiteľstvo nariadilo superintendentom vizitácie v študentských ubytovniach, odobratie nevhodných kníh a vyšetrovanie zdrojov ich akvizície. Ako dôvod uviedli, že „*študujúca mládež si zvykne častejšie získavať pod rukou zakázané knihy a čítať ich*“. Takto sa eliminujú účinky dobrej výchovy a vzdelania.⁷⁰ Dôvodom pravdepodobne nebola len éterická, dejiny typografického média sprevádzajúca metafora jedu plynúceho z čítania škodlivých kníh, ale konkrétne podnety.

Akýsi študent Banyás z Banskej Bystrice vracajúci sa zo zahraničia si v novembri 1794 chcel doviezť niekoľko kníh, medzi nimi Schillerove *Kleinere prosaische Schriften* a druhé vydanie knihy *Über die heimliche Sünden der Jugend* od Christiana Gotthilfa Salzmann a o pohlavnej výchove mládeže. Obe knihy boli zakázané. V tej istej správe informuje študijný riaditeľ miestodržiteľstvo, že medzi knihami iného študenta teológie Františka Borzu z panstva Néma v Komárňanskej stolici vracajúceho sa zo Saska našiel Kantove dielo *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* a Campeho *Schleswigisches* (predtým *Braunschweigisches*) *Journal* z roku 1792. Študent vyhlásil, že viedenská cenzúra mu knihy povolila. Fleischacker však oponoval: knihy sú zakázané, a preto potrebuje na dovoz povolenie.⁷¹

V júni 1795 zachytil a skonfiškoval bratislavský cenzor balík kníh kandidáta teológie Juraja Bartha vracajúceho sa cez Viedň do dedinky Ács, kde mal nastúpiť do duchovného úradu. Medzi nimi bola i ôsma časť *Zbierky zaujímavých a všeobecne primerane zostavených cestopisov pre mládež*. Autor Joachim Heinrich Campe bol nadšencom revolúcie a toto presvedčenie bolo v jeho „cestopisoch pre mládež“ prítomné, čo si cenzori nemohli nevšimnúť a dielo zakázali ešte vo februári 1793.⁷² Barth tvrdil, že knihu kúpil vo Viedni od „*knihkupca Sommerera*“ (správne Rudolfa Sammera st.) a tu bolo aj cenzurované.

V tom istom hlásení je informácia, že medzi knihami chovanca bratislavského generálneho seminára – akéhosi Steinlechnera – cenzor našiel a skonfiškoval dva exempláre knihy *Zwölf Sibyllen Weissagungen*. Študent uviedol, že mu ich poslal viedenský kníhkupec Johann Georg Binz a ich tituly sú uvedené v jeho revidovanom kníhkupeckom katalógu, ktorý vyšiel vo *Wiener Zeitung*. Cenzor do treťice zadržal tri debny od viedenských kupcov Johanna Konrada Hippenmaiera (Hyppenmaiera) a Brüxnera určené peš-

Vandenhoek – Ruprecht, 1794. MNL – OL, C 60, cs. 90, 26014, f. 421-424. Knihu chcel doviezť aj kníhkupec Mahler: cs. 90, 6343, f. 276. V tejto správe opäť figuruje aj kníhkupec Stahel (cenzor zachytil knihu Petra Villaumeho *Über das Verhältniss der Religion zur Moral*, ktorú poslal prostredníctvom bratislavského obchodníka Slobodu istému Samuelovi Steinhübelovi, obchodníkovi s vínom v Prešove. Správa dokumentuje nálezy obscénnych kníh a obrázkov u Mahlera a na bratislavských trhoch.

70 Z nariadenia miestodržiteľstva superintendentovi pred dunajského dištriktu, 14. 11. 1797. Ústredná knižnica SAV, Fond Gymnázia v Banskej Bystrici, BB 395, B. *Intimata Regia ab anno 1792*, s. 2.

71 MNL – OL, C 60, cs. 89, 25782, f. 343-345.

72 CAMPE, Joachim Heinrich. *Sammlung interessanter und durchgängig zweckmässig abgefasster Reisebeschreibungen für die Jugend*. Braunschweig. 1786 – 1790. Rôzni vydavatelia. MNL – OL, C 60, cs. 82, 4217, f. 62. 7. február 1793: Uhorská kancelária miestodržiteľstvu: *ad Classem prohibitorum relata*.

tianskemu obchodníkovi Jánovi Samuelovi Liedemannovi. Balíky mali colné povolenie vystavené vo Viedni. Všimol si, že zakázané knihy boli priviazané k povoleným. Takto našiel siedmu a ôsmu časť už spomenutých Campeho cestopisov a tiež niekoľko čísel recenzného časopisu *Neues Theologisches Journal* z roku 1794.⁷³

Táto informácia sa stala podnetom k dôslednému vyšetrovaniu nielen v Bratislave, ale i vo Viedni. Vypočuli všetkých zainteresovaných obchodníkov, pričom na základe potvrdení o platbách vyšlo najavo, že do týchto transakcií bola zapojená ďalšia bratislavská obchodná spoločnosť – Jungovi dedičia a Klement – i niekoľko ďalších sprostredkovateľov. Hyppenmaier, veľkoobchodník na Haarmarkte, vypovedal, že spolu so svojim spoločníkom neuskutočňujú žiadne obchody s knihami. Ale keď tieto knihy dostali od svojich priateľov, aby sprostredkovali ich ďalšiu expedíciu, dali ich riadne zrevidovať, zaplatili poplatok a podľa pokynov odosielateľa poslali adresátovi. Sami nevedeli, čo je v balíkoch. Viedenský revízny úrad knihy nerevidoval, ale poslal ich na miesto určenia, do Bratislavy. Od zásielky určenej pre peštianskeho obchodníka Liedemanna sa však úplne dištancovali. Nemajú vraj o nej žiaden záznam v špedičných knihách a iných spisoch. Jediná zásielka, ktorú vedia na základe svojej dokumentácie preukázať, je debna kníh, ktorá prišla 27. marca 1794 od Abrahama Matthiasa Leviho z Fürthu. Levi iba sprostredkoval zasielanie pre Filipa Gauseho z Regensburgu a bola určená bratislavským obchodníkom Jungovi dedičia a Klement. Aj táto zásielka bola revidovaná až v Bratislave, preto nemôže vedieť, čo obsahovala. Domnieva sa, že tu niekto poslal niekomu niečo pod jeho menom. Preukázať by sa to malo na colnom úrade, kde mala byť uložená colná deklarácia (jedna ide s tovarom, jedna zostáva na úrade). Keď to preveria, ukáže sa, či Liedemann nezavádza.

Kníhkupec Johann Georg Binz vypovedal, že 30 exemplárov *Sibyllen Weissagungen* si nechal poslať z Norimbergu, boli revidované na revíznom úrade a inzeroval ich približne dvadsať až tridsaťkrát. Tvrdil tiež, že dva exempláre objednal bratislavský seminarista Steinlechner, ten to však vo svojej výpovedi poprel. Binz údajne knihu nepredával odkedy vedel, že je zakázaná.

Kníhkupec Rudolf Sammer st. vypovedal, že 6 alebo 8 exemplárov Campeho knihy si nechal priviesť z Reutlingenu približne pred tromi rokmi. Od cenzora Hoffingera dostal povolenie. Odkedy je kniha zakázaná, nič nepredal a nespomína si, že by ju predal teológovi menom Juraj Bartha.

Vyšetrovanie viedlo iba k príkazu nevytlačiť žiadnu prílohu novín s kníhkupeckou inzerciou bez toho, aby bolo zrevidovaná. V spleti transakcií, protichodných vyhlásení a dôkazov bol dôsledne preukázaný jedine fakt, že problematické knihy prenikli do kníhkupeckých ponúk, resp. že knihy zakázali až potom, ako sa bez zábran širili v krajine. To pomáhalo obchodníkom konštruovať alibi, či vytvárať akúsi dymovú clonu. K nej

73 *Sibyllen Weissagungen* vychádzali od 16. storočia s rôznymi obmenami. V Habsburskej monarchii bolo zakázané augsburské vydanie z roku 1750. Ďalšie vydanie, ktoré evidujú katalógy, je bez vydateľských údajov, datované približne 1790. MNL – OL, C 60, cs. 89, 12625, f. 187-189. V správe Fleischackera sú Hyppenmaier a Brūxner označení ako „*librorum quaestores*“ rovnako ako Binz. Súpis viedenských kníhkupcov ich mená neuvádza. FRANK, Peter – FRIMMEL, Johannes. *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2008. ISBN 978-3-447-05659-5.

prispievalo i pozoruhodné množstvo prostredníkov z Nemecka, Viedne, Pešti a Bratislavy spojených s jedinou zásielkou, v ktorej boli problematické tituly nenápadne priviazané k neproblematickým.⁷⁴

Neprehľadnú situáciu komplikuje ďalšia okolnosť. O vrátenie skonfiškovanej zásielky Campeho cestopisov a časopisu *Neues theologisches Journal* požiadal v lete 1795 iný študent – Samuel Csáky zo Sedmohradska s odôvodnením, že knihy slúžia len pre jeho vlastné použitie a poslal mu ich priateľ. Na prvý pohľad nás to vracia k predchádzajúcej kauze, ale toto meno sa pri vyšetrovaní neobjavilo. Môžeme teda pripustiť, že ide o iný dovoz, ktorý môže, ale nemusí mať s prechádzajúcim niečo spoločné. Csáky požiadal o vrátenie tých istých zväzkov Campeho cestopisov a tie isté čísla časopisu, ako boli zachytené v spomenutej kauze. Rovnako ako v predchádzajúcom prípade boli problematické knihy pravdepodobne vedome priviazané k neproblematickým titulom tak, aby si ich cenzor na prvý pohľad nemohol všimnúť. Knihy pravdepodobne zachytili pri prechode hranice spolu s inými. Cenzor tiež zadržal zakázané racionalistické dielo Eucharisia Ferdinanda Christiana Oertela *Versuch einer philosophischen Bibelerklärung* a Kantove *Die Religion innerhalb der ganzen der blossen Vernunft* a *Neues Neues Magazin für Prediger* vydávaný osvietenským evanjelickým teológom Wilhelmom Abrahamom Tellerom (1734 – 1750), predstaviteľom racionalizmu, naturalizmu, resp. deistického naturalizmu. Zadržal aj ďalšie knihy so stupňom povolenia erga schaedam.⁷⁵

Výpovede paralelného sveta

„[Amry] *mi ale skoro zle spravil, keď z mojej truhlice s dvojitém dnom, kde sa nachádzali knihy, ... vôbec nič neuviedol v zozname na preclenie. ... Ak by prehliadku nevykonal môj dobrý priateľ, celá zásielka by sa považovala za pašovaný tovar.*“⁷⁶

Hlásenia, vyšetrovania a konfiškácie sú špičkou ľadovca neviditeľného sveta tajného knižného obchodu. To, čo sa vďaka pozornosti kontrolného systému „vynorilo“, je bázou pre uvažovanie o tom, čo sa kontrolné orgány nemali dozvedieť.

Komplikovaná spoločensko-politická klíma v období Veľkej francúzskej revolúcie oživila víziu tajnej tlačiarenskej bunky zameranej na produkciu politických, jakobínskych naladených textov. Nikdy sa ju však nepodarilo odhaliť a vyšetrovanie nevedlo k žiadnym indiciám, hoci anonymné udania boli v tomto období časté a podporované i príslušným odmeny zakotvenej v nariadení. K podozreniam o existencii ilegálnej typografie

74 MNL – OL, C 60, cs. 89, 26386 f. 1-26. Ďalšie vyšetrovanie sa malo zamerať predovšetkým na Brūxnera a Hippenmaiera. Vypočúť mali peštianskeho obchodníka Liedemanna a preverovať tiež okolnosti získania viedenského colného potvrdenia. Hoci je tu Liedemann označený ako „*bibliopola*“, na predaj kníh sa nešpecializoval, bol obchodníkom a špeditérom.

75 MNL – OL, C 60, cs. 90, 25468, f. 389-397. Iné vyšetrovanie importu Campeho cestopisov sa odohralo v máji – júni 1795 v Pešti: cs. 89, 11955, f. 181-185. Stopy viedli k Lindauerovi, ktorý vypovedal, že knihu doviezol z Lipska, v čase, keď ešte nebola zakázaná a keď ešte neplatili terajšie predpisy. Predával ju aj debrecinský knihkupec Štefan Fodor, pôsobiaci ako distribútor (*bibliopega*) bratislavského tlačiarja Jána Michala Landerera: cs. 83, 23831, f. 173-176, 29907, f. 200.

76 Z listu viedenského obchodníka Christiana Heinricha Coitha halskému knihkupcovi Gebauerovi. 15. október 1777. BULKOVÁ, Petronela. Komunikačné siete v poslednej tretine 18. storočia. Korešpondencia Johanna Scholtza a Johanna Jacoba Gebauera. In *Studia Bibliographica Posoniensia 2014*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2014, s. 148. ISBN 978-80-89303-0723.

viedlo pravdepodobne množstvo anonymných textov so zatajenými vydavateľskými údajmi, pričom autorov a producentov vo väčšine prípadov napriek úsiliu neodhalili.

Zosilnel tlak na importujúcich kníhkupcov a súkromných dovozcov. Ovplyvnilo to ich konanie? Preventívne opatrenia pri dovoze neboli ničím novým, v 90. rokoch sa však v rámci vyšetrovania opakujú isté fakty, resp. výpovede kníhkupcov. Môžeme z nich abstrahovať niečo ako taktiku a spôsoby exkulpácie či odvrátenia podozrenia z nelegálneho dovozu:

- kníhkupec vypovedal, že zakázanú knihu v ponuke nemal, nemá a nič o nej nevie (neskôr sa preukáže ako nepravdivé)
- nepravdivé výpovede o počte exemplárov v obchode
- kníhkupec nemôže vypovedať, lebo je údajne odcestovaný
- nevie sa vyjadriť, lebo v inkriminovanom čase bol mimo obchodu, ktorý mal na starosti zriadenec a ten už u neho nepracuje
- knihu dal cenzurovať vo Viedni (ale nevie to preukázať)
- odvolanie sa na dovoz (spravidla z Lipska) v čase, keď kniha ešte nebola zakázaná
- konštrukt zámeny zásielok – problematická zásielka bola určená niekomu inému („bavorskému profesorovi“)
- presúvanie kníh medzi pobočkami, kníhkupectvami
- manipulácie so zásielkou na poštových vozoch
- privádzanie hárkov so zakázaným alebo problematickým obsahom do konvolutov s inými, neproblematickými knihami
- veľké množstvo prostredníkov spôsobujúce neprehľadnosť a nepreukázateľnosť
- poukázanie na (neoprávnené) konanie cenzora.

Len zriedkavo máme k dispozícii zápisnicu z výsluchu. Kníhkupci a tlačiarci spravidla poslali magistrátu písomné stanovisko. Mali teda čas na prípravu, premyslenie, konzultáciu, ovplyvňovanie „svojich“ ľudí na magistrátoch uskutočňujúcich vyšetrovanie na podnet miestodržiteľstva. Úvodný citát upozorňuje na to, že dovozcovia mali zrejme kontakty na kontrolných bodoch a nemuseli to byť len cenzori.

Záznamy neukázali, ako bola do tajného transportu zapojená lodná doprava, ktorej služby využívali obchodníci a pravdepodobne aj kníhkupci, napríklad pri preprave tovaru na peštianske trhy.

Mikropohľad do cenzorských prameňov istého obdobia možno vnímať v širšom kontexte tradície „zneviditeľňovania“ problematických textov. Do tohto kontextu patrí rukopisné publikovanie obchádzajúce aprobačné riziká i riziká verejného predaja, využívanie nenápadných lacných formátov tlače a tiež anonymita autora či prekladateľa, zatajovanie vydavateľského pozadia a kryptografické počínanie.⁷⁷

Analýza korešpondencie, nevydaných rukopisov a iných ego-dokumentov odhaľuje súkromné, neverejné prejavy a myšlienky. Takto možno vidieť napríklad zmýšľanie časti intelektuálnych elít v období neskorého osvietenstva. Odhaľuje spochybňovanie etablovanej náboženskej náuky, sympatie k cirkevnému reformizmu, deizmus, recepciu modernej európskej filozofie (Voltaire, Rousseau, Kant a i.) a obdiv k Veľkej francúzskej revolúcii.⁷⁸

77 HAUGH, ref. 66, s. 22-27.

78 Pozri napríklad: TINKOVÁ, Daniela: *Jakobíni v sutane. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec*

Skutočnosť, že diela Voltaira, Rousseaua, Holbacha či Kanta boli napriek zákazu prítomné v komunikácii, ukazujú iné ego-dokumenty – pamätníky (tzv. štambuchy). Cirkulovali v súkromných kruhoch a nepodliehali cenzúre. Citáty z dobových filozofických a literárnych diel v ich venovaniach ukazujú záujem o modernú filozofiu a môžu byť prameňom pri výskume rozptylu nežiaducich ideí v období po revolúcii či svetonázorových orientácií odlišujúcich sa od štandardnej a schválenej kresťanskej tradície (deizmus, naturalizmus, ateizmus).⁷⁹ Ján Kollár sa vo svojich pamätiach zmieňuje o zemanovi Matejovi Zmeškalovi, ktorý „*bol takzvaný naturalista, čiže voľnomyšlienkar a v jeho knižnici boli napospol protináboženské knihy, ... opatroval väčšinu spisov Voltairových, Rousseauových, Baylových atď.*“ Osvetľuje, ako sa jeho zásluhou „*oboznamoval so všetkými ateistami, naturalistami, deistami a bohvie ešte s akými istami*“.⁸⁰ Rukopisné poznámky právnika a etnológa Jána Čaploviča ukazujú na záujem a prehľad politicko-filozofických textov, ktorých veľká časť patrila do segmentu „*damnatur*“.⁸¹

Diela Kanta a Campeho sú dominantné v mikropohľade na cenzorské pramene analyzované v tejto štúdií. Na základe tohto zistenia však nemožno ani predbežne formulovať závery o čitateľských preferenciách. Je to len jeden z pohľadov na lektúry časti politických a intelektuálnych elít. Je to iba časť pravdy o nežiaducej lektúre širších vrstiev obyvateľstva, ktorou boli aj banálne romány, erotická literatúra a obscénne obrázky.

Konstrukt nebezpečného čítania a metafory o jeho škodlivých účinkoch sú trvalou súčasťou dejín čítania. Cenzúra dnes nevnímame len ako mocenský a dozorný akt, ale ako formatívnu a produktívnu súčasť spoločenskej komunikácie. Manifestná forma minulej reality je sprevádzaná trvalou a neoddeliteľnou latenciou. Anonymita mediálneho prostredia, nejasné správy o tajných zásielkach, strach z tajnej tlačiarne a privátne prejavy náklonnosti k zakázaným filozofom sú viditeľnými efektmi tejto latencie. Nekonformné myšlienky si napriek zavrhnutiu a vytesňovaniu zo spoločenského vedomia našli spôsob prežitia.⁸² V tomto priestore boli pamfletisti, profesionalizujúci sa spisovatelia, tlačiar, knihkupci a ich odberatelia prvkami systému neustále zdokonaľujúcim svoju imunitu a adaptabilitu voči atakom „*vonkajších nepriateľov*“. Boli prvkami sveta, v ktorom sa netolerované obsahy rozširujú a reprodujú napriek zákazu a zavrhnutiu alebo vďaka nemu.

* Táto štúdia bola podporená grantom Agentúry pre podporu výskumu a vývoja č. APVV-14-0644 *Kontinuity a diskontinuity politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí.*

osvícenství na Moravě. Praha : Argo, 2011. ISBN 978-80-257-0441-7.

79 KOLLÁROVÁ, Ivona. Historická pamäť v pamätníkoch. In *Pamiatky a múzäa*, 2015, roč. 23, č. 4, s. 25-26. ISSN 1335-4353.

80 KOLLÁR, Ján. *Pamäti z mladších rokov života.* Bratislava : Tatran, 1997, s. 126.

81 Literárny archív Slovenskej národnej knižnice, J 4 Literarische Notaten von J. 1806 angefangen. Napríklad výpisky a poznámky zo zakázaných diel Daniela Jenišcha, Kanta, Voltaira a iných.

82 KHURANA, Thomas: Latenzzeit. Unvordenkliche Nachwirkung: Anmerkung zur Zeitlichkeit der Latenz. In DIEKMANN, Stephanie – KHURANA, Thomas (ed.). *Latenz. 40 Annäherungen in den Begriff.* Berlin, Kadmos, 1993, s. 142-147. ISBN 978-3-86599-039-8; BUTLEROVÁ, Judit: Zavrženo : jazyk cenzury. In PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael (ed.) *Nebezpečná literatúra? : Antologie z myšlení o literární cenzúře.* Brno : Host, 2012, s. 83-102. ISBN 978-80-7294-859-8.

GEHEIMES BUCHGESCHÄFT NACH DEM AUSBRUCH DER GROSSEN
FRANZÖSISCHEN REVOLUTION
SYMPTOME DER LATENTEN GESCHICHTE DER KOMMUNIKATION

IVONA KOLLÁROVÁ

Die Disziplinierung und das Verbot werden heute als ein Bestandteil der Geschichte der Kommunikation betrachtet und eine Übereinstimmung herrscht auch darin, dass sie die Verbreitung des nicht tolerierten Inhaltes nicht verhindert haben, sie jedoch in einen unsichtbaren Modus einstellten. Diese Betrachtung ändert die Geschichte des Buchgeschäftes und des Lesens auf Versuche seine bisher unvollkommen gekannte, abgewandte Seite zu rekonstruieren. Die Dränge der Disziplinierung haben eine latente, den bewachenden Augen verborgene Welt erschaffen. Die Quellen bieten selten Erwähnungen und Indizien an, auf Grund deren diese enthüllt werden könnte. Teilweise ermöglichen es die, die Untersuchungen anonymer politischer Streitschriften meistens aus der Feder Österreich-Ungarischer Jakobiner festhaltenden Zensoren Akten, und auch erfolglose ganz-Österreich-Ungarische Fahndungen nach der geheimen privaten Druckerei, welche aus der medialen Umgebung die problematischen anonymen und die „öffentliche Ruhe“ gefährdenden Texte beseitigen sollten. Die Analyse der innovierten Zensoren-Legislative nach der Ausbreitung der Revolution weist nicht nur darauf hin, wie der Import der unerwünschten Buchhändler-Ware verhindert werden konnte, jedoch implizit auch auf die Vorgehenseisen, welche die Buchhändler für diese Zwecke eingesetzt haben. Aus den Untersuchungen und den Aussagen der Buchhändler können Verallgemeinerungen über die Praxis des illegalen Imports und über die Anpassung der Importtaktik an die eingestellten Bedingungen, sowie über die Art und Weise der Ablenkung der Aufmerksamkeit und der Exkulpation bei der Zurückhaltung der verdächtigen Ware gemacht werden. Es stellt sich heraus, dass der geheime Buchhandel eine wichtige Sphäre der Geschichte der Kommunikation darstellt, in der sich nicht tolerierte Ideen trotz Gesetze verbreiten und reproduzieren.

doc. Mgr. Ivona Kollárová, PhD.
Historický ústav SAV
P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19
e-mail: Ivona.Kollarova@savba.sk